

Su kokia kavalerija Lietuva pasitiko kryžiuočius XIII amžiuje?

Eligijus Šmidtas

Doktorantas
Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
El. paštas: eligijus.smidtas@gmail.com

Santrauka. Straipsnis skirtas lietuvių kavalerijos egzistavimo XIII a., jos tipo identifikavimo ir gebėjimo pasipriešinti sunkiajai Vakarų kavalerijai klausimams. Pirmiausia analizuojamas lietuviškoje istoriografijoje išryškėjusių skirtingų nuomonių, nuo kada lietuviai pradėjo kautis raiti – tik XIII–XIV a. sandūroje, XIII a. antroje pusėje ar gerokai iki kovų su kryžiuočiais pradžios – patikimumas. Prieinama prie išvados, jog yra pakankamai įrodymų, liudijančių trečiojo, į ankstyviausią datą orientuoto varianto naudai. Taip pat pritariama minčiai, grįstai detaliau lietuvių raitelių veikimo aprašymu šaltinyje, kad tai buvo lengvoji kavalerija. Antroje straipsnio dalyje atkreipiamas dėmesys į minėtosios kavalerijos taktikos savotiškumą, dėl kurio ji dažnai buvo painiojama su pėstininkais – nors ir turėdami galimybę kautis ant žirgų, lietuvių kariai mūšiu dažnai nulipdavo nuo jų. Maža to – kautynių pėčiomis raiteliams veikti nepalankioje vietovėje, pavyzdžiui, miške, buvo specialiai siekiama norint įveikti kryžiuočių sunkiąją kavaleriją, kuri tokiu atveju negalėdavo pasinaudoti nė vienu iš savo pranašumų – nei dideliais karo žirgais, nei geresne šarvuote, nei glausta rikiuote, nei lancomis. Straipsnyje teigiama, kad šitoks kovos būdas leidžia tiksliau nustatyti lietuviškos lengvosios kavalerijos tipą, prilyginant ją gerai žinomiems Airijos hobelarams, tamavusiems Anglijos kariuomenėje. Vokiečių ordino valdomoje Prūsijoje hobelarų atitikmuo buvo prūsų „laisvieji“. Ir vieni, ir kiti įdinėjo mažais vietinės kilmės žirgais, kaudavosi raiti arba pėsti ir naudojo svaidomąsias ietis. Baigiamojoje dalyje aptariamos tokio tipo lengvosios kavalerijos galimybės įveikti sunkiąją. Jų, straipsnio autoriaus nuomone, atsirasdavo tik pasitaikius progai – užklupus riterius pelkėje arba miške, sugebėjus pasislėpti už užtvaros arba dėl taktinės priešų klaidos. Likviduodama atsilikimą Lietuvos valstybė iki XV a. pradžios sukūrė sunkiąją kavaleriją.

Reikšminiai žodžiai: viduramžių karyba, XIII a., lietuvių lengvoji kavalerija, hobelarai.

What Type of Cavalry Did Lithuanians Use to Counter the Crusaders in the 13th Century?

Summary. This article is dedicated to investigating the problems regarding the existence of Lithuanian cavalry in the 13th century as well as the identification of its type and its ability to counter the heavy cavalry of the West. Firstly, we analyze the validity of different opinions about the date when Lithuanians began to fight on horseback that are revealed in our historiography – that this had happened on the junction of the 13th and 14th centuries, on the second half of the 13th century, or long before the beginning of the Baltic crusade. We come to a conclusion that there is enough evidence to support the third opinion, oriented at pre-crusader times. Furthermore, we agree with the idea, soundly based in the description of the source, that these forces were light cavalry. In the second part of our article, we address attention to the peculiarity of the tactics employed by the previously mention cavalry forces: even being

Received: 17/04/2019. Accepted: 26/11/2019

Copyright © 2019 Eligijus Šmidtas. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

able to fight on horseback, these units would get out of their saddles and because of that were often mistaken for infantry. Even more, they would intentionally seek out areas unfavorable for cavalry forces (forests, for example), fighting on foot in these environments, because in those places the enemy was not capable of using anything to their advantage: big war horses, better armor, a close battle order, or lances. The article suggests that this battle method lets us determine, with more precision, the type of Lithuanian light cavalry, equating it to the better-known Irish hobelars who had served in England's army. In the Teutonic Order's state in Prussia, the equivalent of hobelars were the native "free" Prussians. Both these types of units rode small horses, fought equally well on horseback as well as on foot, and used javelins. In the last part, we argue on the possibilities of such light cavalry overcoming its heavier counterparts. According to the author of this paper, such possibilities would arise only occasionally – when knights were trapped in swamps in the forests or did some sort of tactical mistake. Eliminating this backwardness, the Lithuanian state had begun using heavy cavalry forces by the early 15th century.

Keywords: medieval warfare, 13th century, Lithuanian light cavalry, hobelars.

Įvadas

Kavalerijos lygmens klausimas yra vienas aktualiausių gilinantis į Lietuvos valstybės kovų su kryžiuočiais laikotarpi. Pagrindinė priešo kariuomenės jėga lauko mūšyje buvo sunkieji raiteliai. Šis faktas abejonių nekelia. Gerai žinomas ir tų raitelių naudotos taktikos rezultatyvumas¹. Kitaip yra su lietuvių kavalerija. Kadangi iki nepriklausomybės atkūrimo istoriografijoje šiuo klausimu rimčiau nediskuota, poros dešimtmečių prireikė aiškinimuisi, ar lietuvių kavalerija iki XIII a. pabaigos iš viso egzistavo. Galiausiai pavyko įrodyti, jog lietuviai jau tada gebėjo kautis raiti, veikdami taip, kaip įprasta lengviesiems raiteliams. Tačiau jų panaudojimo efektyvumas ir jo ribos, palyginti su sunkiąja kavalerija, plačiau nagrinėti nebuvo.

Atsižvelgdami į išryškėjusį problematikos lauką, šiame straipsnyje² aptarsime du dalykus. Pirmiausia apibendrinsime diskusijos apie lietuvių raitijos atsiradimo laiką rezultatus. O paskui – tam skirdami pagrindinį dėmesį – pamėginsime, remdamiesi europiniais analogais, identifikuoti pirmuosiuose susidūrimuose su kryžiuočiais naudotos lengvosios kavalerijos tipą ir tiksliau apibrėžti jos taktinio panaudojimo galimybes, kartu parodydami, kad tai dar nebuvo toji kavalerija, kuri sudarė Lietuvos kariuomenės branduolį Žalgirio mūšyje.

Lietuvių kavalerijos atradimas

Jau 1971 m. archeologė Regina Volkaitė-Kulikauskienė, specialioje studijoje³ pristachiusi iki to laiko sukauptą gana gausią karių, palaidotų su žirgais, medžiagą, atskleidė ilgą, dar I t-mečio po Kristaus pradžioje užsimezrusią jų draugystės istoriją. Tai kodėl po 1992-ųjų, kai pasirodė Alvydo Nikžentaičio straipsnis, bandantis aprėpti karybos vystymąsi mūsų

¹ Apsiribosime nurodydami tris klasikinius veikalus, nagrinėjančius Vakarų sunkiosios kavalerijos taktiką mūšio lauke: G. Köhler, *Die Entwicklung des Kriegswesens und der Kriegsführung in der Ritterzeit von Mitte des 11. Jahrhunderts bis zu der Hussitenkriegen in 3 Bänden*, Bd. 3, Abt. 2: *Die Entwicklung der personellen Streitkräfte in der Ritterzeit*, Breslau, 1889; Bd. 3, Abt. 3: *Die Entwicklung der Kriegführung in der Ritterzeit*, Breslau, 1989; R. Smail, 1995 (pirmas leidimas – 1956); J. Verbruggen, 2002 (pirmas leidimas flamandų kalba – 1954).

² Už vertingą pagalbą rengiant straipsnį autorius nuoširdžiai dėkoja savo kolegai doktorantui Ričardui Dedialai.

³ R. Volkaitė-Kulikauskienė, 1971.

krašte Lietuvos valstybės kūrimosi bei kovų su kryžiuočiais laikotarpiu⁴, klausimas dėl lietuvių kavalerijos egzistavimo XIII a. vėl iškilo visu aštrumu? Problemos esmę labai aiškiai nusakė archeologas Manvydas Vitkūnas, akcentuodamas, jog reikėtų skirti „raito kario“ ir „kavaleristo“ sąvokas, kurios yra netapačios: kavaleristas raitomis kaunasi su priešu, o raitajam kariui gali būti priskirtas ir tas, kam žirgas tėra transporto priemonė⁵. Tai reiškia, kad juos turintys kariai galėjo keliauti raiti, bet kautis pėsti. Tokį veikimo variantą rašytiniuose šaltiniuose ir įžvelgė A. Nikžentaitis, savo samprotavimais paskatinęs tęsti polemiką dėl lietuvių kavalerijos atsiradimo datos.

Pirmiausia A. Nikžentaitis atkreipė dėmesį į sembų, turtingiausios prūsų genties, kariuomenės struktūrą, užfiksuotą Petro Dusburgiečio kronikoje – 4 tūkstančiai raitelių ir 40 tūkstančių pėstininkų, pažymėdamas, kad, nors konkrečiais skaičiais pasikliauti rizikinga, pati proporcija – 1 : 10, gali būti teisinga⁶. Anot jo, tokia proporcija turėtų kelti negausios raitijos sąveikos su pėsčiųjų bendruomenininkų mase klausimą⁷. Atsakymą – prūsų atveju – A. Nikžentaitis rado Dusburgiečio aprašytame mūšio prie Karaliaučiaus pilies epizode (1262 m.), kai notangų vadas Herkus Mantas, pribėgęs prie vieno kryžiuočio, pervėrė jį ietimi⁸. Vadinasi, šis gentinės diduomenės atstovas, taigi, neabejotinai, turėjęs kuo joti, kovėsi nulipęs nuo žirgo, kartu su pėstininkais. Toliau pateikiami keli lietuvių kariuomenės aprašymo Eiliuotojoje Livonijos kronikoje pavyzdžiai, turintys, minėto tyrinėtojo nuomone, liudyti apie analogišką jos sandarą ir taktiką, iš kurių svarbiausi yra du: 1) pasakojimas apie Karusės mūšį (1270 m.) ant užšalusios Baltijos jūros ledo, vaizduojantis iš žygio į Estiją rogėmis grįžtančius lietuvius⁹ (tai, matyt, turėtų piršti mintį, jog didžiąją jų dalį sudarė pėstieji kariai); 2) Livonijos krašto magistro Halto valdymo laikais (1290–1293 m.) įvykusios Kuldygos brolių kautynės su pagonimis, stodami į kurias lietuvių raiteliai, kaip pažymima Eiliuotojoje Livonijos kronikoje, laikydami savo krašto papročius, nulipo nuo žirgų¹⁰. Pro straipsnio autoriaus akis nepraslydo ir Haličo-Voluinės metraščio pastebėjimas, jog 1262 m., ruošdamiesi Nevelio mūšiu, prisidengę skydais lietuviai sustojo į trijų eilių rikiuotę¹¹. Remdamasis minėtais pavyzdžiais A. Nikžentaitis padarė išvadą, kad XIII a. Lietuvos kariuomenę „*struktūriniu požiūriu* <...> *sudarė vieni pėstininkai*“, o kavalerija – žirgai tapus ne vien transporto, bet ir kovos priemone – joje atsirado tik XIII–XIV a. sandūroje¹². Pasak jo, savo pranašumą

⁴ A. Nikžentaitis, 1992. Straipsnis pakartotinai publikuotas 1996 m.: A. Nikžentaitis, „Nuo Daumanto iki Gedimino. Iki krikščioniškos Lietuvos visuomenės bruožai“, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Klaipėda, 1996, skyrelyje pavadinimu „Kasdienis kario gyvenimas ikikrikščioniškoje Lietuvoje“, p. 36–55.

⁵ M. Vitkūnas, 2011, p. 54.

⁶ A. Nikžentaitis, 1992, p. 6. Šaltinio, kuriuo remiamasi, liudijimą žr.: Dusburg, 1861, s. 52; lietuvišką jo vertimą – Dusburgietis, 1985, p. 85.

⁷ A. Nikžentaitis, 1992, p. 7.

⁸ Ten pat, p. 7. Šaltinio liudijimą žr.: Dusburg, 1861, S. 107; Dusburgietis, 1985, p. 154.

⁹ A. Nikžentaitis, 1992, p. 7. Šaltinio liudijimą žr.: *Livländische Reimchronik*, 1876, S. 178–182, eil. 7769–7961, lietuvių apsitvėrimas rogėmis ir kova slepiantis už jų minimi eil. 7842–7844, 7880–7881, 7885–7886, lietuviškas vertimas – Eiliuotoji Livonijos kronika, 2005, p. 197–365, čia p. 308–310.

¹⁰ A. Nikžentaitis, 1992, p. 8. Šaltinio liudijimą žr.: *Livländische Reimchronik*, 1876, S. 268, eil. 11728–11730; Eiliuotoji Livonijos kronika, 2005, p. 362.

¹¹ A. Nikžentaitis, 1992, p. 12, išnaša 40. Šaltinio liudijimą žr.: *Ипатьевская Летопись*, 1998, с. 856 arba *Галицко – Вольнская летопись*, 2005, с. 140.

¹² A. Nikžentaitis, 1992, p. 8–9 ir 20, citata iš p. 9.

prieš pėsčiuosius naujoji kariuomenės rūšis aiškiai pademonstravo 1311 m. Vytenio surengto siaubiamojo žygio į Prūsiją metu, tiesa, teiginį paremiant tik Ordino nenoru duoti lietuviams atkirtį tol, kol nebus sutelktos pagrindinės kryžiuočių pajėgos¹³.

Pirmiau apibūdintai A. Nikžentaičio pozicijai, pristatydamas lietuvių karybą XIII a. pradžioje, iš pradžių pritarė Darius Baronas¹⁴. Nors Karusės mūšio atveju jis nepateikė važiavimo rogėmis kaip pėstininkų dalyvavimo siaubiamajame žygyje įrodymo, o pažymėjo, kad jomis galėjo būti gabenamas grobis¹⁵, tačiau atkreipė dėmesį į reikšmingą pačių kautynių detalę: lietuvių kariams buvo svarbu sumažinti priešo kavalerijos pranašumą prisidengus kokia nors kliūtimi, kuria tapo rogių užtvara, sustabdžiusi ir taip leidusi išbadyti Livonijos riterių žirgus, o dėl to riteriai buvo priversti kautis pėsčiomis¹⁶. Rogės (kartu su jų pakinktais, į kuriuos lengva įsipainioti raiteliams, ir jose sukrautu grobiu) buvo vienintelė nuo žirgų nulipusių karių apsauga ledo dykynėje, tačiau miške tam, anot D. Barono, paprastai būdavo padaromas greitosiomis nukirstų medžių barjeras. Bendro pobūdžio teiginį apie tokios užtvaros įrengimą, jei tik leidžia laikas ir aplinkybės, jis parėmė konkrečiu 1247 m. pavyzdžiu – Lengvenio vadovaujami lietuviai, įspėti apie atsivejančius haličėnus, jų laukė apsikirtę medžiais¹⁷. Taigi ir šiam istorikui raitieji kariai mūšyje kaunasi nulipę nuo žirgų. Tiesa, su viena nedidele išimtimi. D. Baroną sudomino Henrico Latvio kronikoje esantis pasakojimas apie kautynes 1221 m., kurioms ruošiantis iš maždaug 600 lietuvių būrio buvo išskirta 200 geriausių raitelių, gavusių užduotį persekioti pėsčiųjų sumuštus livoniečius, kai tie pradės bėgti. Iš šio liudijimo jis padarė išvadą apie kavalerijos panaudojimą baigiamajame mūšio fazėje¹⁸, taigi tada, kai rimto pasipriešinimo jau nebėra.

Toks buvo D. Barono požiūris 1997 m., tačiau kitame, 2000 m. straipsnyje (papildyta ir perdaryta ankstesniojo versija), aprėpiančiame lietuvių karybos problemas per visą XIII a., remdamasis Eiliuotosios Livonijos kronikos informacija, besikaunančią lietuvių kavaleriją jis pamato Lielvardės (1261 m.) ir Aizkrauklės arba, kitaip, Ašeradės (1279 m.), mūšiuose¹⁹. Iš tikrųjų, vadovaujantis minėtosios kronikos pasakojimu, sunku būtų įsivaizduoti, kad vieno krikščionių kariuomenės sparno, sudaryto iš „lantvolk“, t. y. vietinių gyventojų, pralaužimas būtų nulėmęs riterių pralaimėjimą pirmuoju atveju²⁰, o antruoju – būtų paeiliui sutriuškinti du kryžiuočių sunkiosios kavalerijos taktiniai vienetai – piligrimų (kovojuusių su Marijos vėliava) ir Ordino brolių bei vos ne vos sugebėjęs

¹³ Ten pat, p. 21.

¹⁴ D. Baronas, 1997, p. 487–506.

¹⁵ Ten pat, p. 494, 501. Čia galėtume papildyti D. Barono pastebėjimą pridurdami, kad Livonijos kariuomenė prieš mūšį vijosi nuo grobio apsunkusius plėšikus sekdama jų pėdomis, nes lietuviai (galbūt iš Saremos arba Muhu salos) buvo „išjogę anksčiau“ – „*dā sie geriten wāren vor*“ – žr.: Livländische Reimchronik, 1876, S. 179, eil. 7813; Eiliuotoji Livonijos kronika, 2005, p. 308. Taigi, pasak minėto šaltinio, jie vyko ne pėsti!

¹⁶ D. Baronas, 1997, p. 500.

¹⁷ Ten pat, p. 500. Šaltinio liudijimą žr.: Ипатьевская Летопись 1998, с. 798 arba Галицко – Волынская летопись, 2005, с. 115.

¹⁸ D. Baronas, 1997, p. 501–502. Šaltinio liudijimą žr.: Heinrici Chronicon Livoniae, 1955, S. 183; lietuviškas vertimas – Iš Henrico Latvio, 2005, p. 93–108, čia p. 107.

¹⁹ D. Baronas, 2000, p. 4–47, čia p. 20 ir išnaša 40.

²⁰ Lielvardės mūšio aprašymą žr.: Livländische Reimchronik, 1876, S. 138–140, eil. 6000–6098, ypač 6041–6062; Eiliuotoji Livonijos kronika, 2005, p. 283–284.

prasimušti ir pasitraukti trečiasis – Talino danų²¹, kaunantis prieš juos ne lietuvių raitijai. Tačiau spėjimas, kad ties Lielvarde ir Aizkraukle²² neapsieita be pagonių kavalerijos, jau kertasi su A. Nikžentaičio nuomone, jog toji pasirodžiusi tik XIII–XIV a. sandūroje.

Galutinai nuo požiūrio, kad lietuviai XIII a. kavalerijos neturėjo, D. Baronas nuto-
lo 2012 m. publikuotame pranešime²³ (perskaitytame 2010 m., Žalgirio mūšio 600-ųjų
metinių proga), kuriame pripažino, jog, nors anksčiau laikėsi panašios nuomonės²⁴, da-
bar įsitikino, kad A. Nikžentaičio pozicija yra nepakankamai pagrįsta²⁵. Kautynių daly-
vaujant lietuvių kavalerijai sąrašą minėtame pranešime jis papildė dar dviem – Durbės
(1260 m.) ir Diunamiundės (1263 m.) atvejais. Prie Durbės lietuvių raitijos įnašą į pergalę
jis susiejo su Eiliuotojoje Livonijos kronikoje nupasakotu dalies kryžininkų nesėkmingu
mėginimu atsiplėšti nuo persekiotojų ir slapta pasitraukti prisidengiant netoliese augusiu
lapuočių mišku²⁶, o prie Diunamiundės ją išvelgė šios kronikos pasakyme, jog Treniota
su savo kariuomene norėjo užpulti brolius raitas – „*geriten uf der brüdere her*“²⁷.

Pripažindami D. Barono išvalgų visais keturiais – 1260-ųjų, 1261-ųjų, 1263-ųjų bei
1279-ųjų m. atvejais, vertę²⁸, dabar susikoncentruosime į tiek jam, tiek A. Nikžentaičiui
oponuojančio ir ankstyvą lietuvių kavalerijos egzistavimą nuosekliai ginančio M. Vit-
kūno argumentus. Raitą baltų kariauną viduriniame arba vėlyvajame geležies amžiuje
mato ne vienas archeologas²⁹. Tačiau M. Vitkūnas, aiškiai suvokęs, jog keliauti ir kovoti
raitam yra ne tas pats, pasistengė dar syki ir detaliau peržvelgti esamus įrodymus.

Pirmiausia, sekdamas R. Volkaitės-Kulikauskienės pėdomis, M. Vitkūnas pasirinko
archeologinių radinių kompleksu – tarp įkapių randamais pentiniais, žąslais ir balnakil-
pėmis, liudijančiais, anot jo, kad jau I t-mečio pabaigoje–II t-mečio pradžioje Lietuvoje
turėtos visos priemonės, leidžiančios raiteliui tvirtai sėdėti balne ir efektyviai valdyti
žirgą³⁰. Kaip ir jo pirmtakė, M. Vitkūnas atkreipė dėmesį į visų minėtųjų raitelio apran-
gos elementų pasirodymo datas: jau apie 70-uosius metus po Kristaus atsiranda pentinai,
netrukus žąslai, o VI–VII a. – ir balno kilpos³¹ (kalbama tik apie kapuose išlikusius
metalingus artefaktus). Ypač svarbus ankstesnis nei nurodoma R. Volkaitės-Kulikaus-

²¹ Aizkrauklės mūšio aprašymą žr.: Livländische Reimchronik, 1876, S. 190–195, eil. 8281–8510; Eiliuotoji
Livonijos kronika, 2005, p. 315–318.

²² Čia priminsime, jog dar anksčiau lietuvių kavaleriją Aizkrauklės mūšyje – spėdamas ją įvykdžius tokį patį
kaip 1410-aisiais apsimestinio bėgimo manevrą – matė Romas Batūra – žr. R. Batūra, 1990, p. 4–5; idem, 1993,
p. 68–69. Stipriai jį sukritikavęs Edvardas Gudavičius lietuvių kavalerijos dalyvavimo Aizkrauklės kautynėse taip
pat neneigė – žr. E. Gudavičius, 1992 a, p. 38–41.

²³ D. Baronas, 2012, S. 159–173.

²⁴ Ten pat, S. 162–163.

²⁵ Ten pat, S. 164.

²⁶ Ten pat, S. 166. Mintis pakartota: D. Baronas, 2016, p. 33–34. Šaltinio liudijimą žr.: Livländische Reimchro-
nik, 1876, S. 130, eil. 5670–5677; Eiliuotoji Livonijos kronika, 2005, p. 278.

²⁷ D. Baronas, 2012, S. 166–167. Šaltinio liudijimą žr.: Livländische Reimchronik, 1876, S. 159, eil. 6929
(lietuviško kronikos vertimo nenurodome, nes jame žodis *geriten*, kad geriau rimuotųsi, „išplautas“).

²⁸ Minėtosios išvalgos pakartotos D. Baronas, 2019, p. 17–19, Lielvardės atvejį papildant pagonių sėkmingų
puolamųjų veiksmų prieš vokiečius argumentu, o Aizkrauklės (Ašeradės) – kad, persekidami lietuvius, danai už-
gaišo daug laiko.

²⁹ R. Dediola, 2018, p. 149–158.

³⁰ M. Vitkūnas, 2012, p. 36–40; idem, 2013, p. 37.

³¹ M. Vitkūnas, 2012, p. 37–39.

kienės darbe balnakilpių atsiradimo baltų regione faktas³², nes – konkretinsime jo mintį apie balno kilpų sukeltą perversmą karyboje³³ – įsispyrus į jas arba pasistiebus jose buvo galima efektyviau naudotis visais ginklais – ne tik šaudyti iš lanko, bet ir mesti ietį arba smeigti ja, kirsti kalaviju ir kirviu, smogti buože³⁴. Tai pripažįstant sunku būtų paprieštarauti M. Vitkūno daromai prielaidai, kad „*archeologiškai fiksuoti baltų ryšiai su puikiais raiteliais hunais V a. ir avarais VI – VII a.* [pastarieji jau naudojo balnakilpes ir galbūt buvo jų išradėjai, tai minėtasis archeologas akcentuoja³⁵ – E. Š.] *neabejotinai turėjo įtakos sparčiai baltų karybos raidai*“³⁶, kitaip tariant, skatino ir juos kautis raitomis³⁷. Galėtume šią prielaidą netgi sustiprinti, prisimindami, jog taip pat būta ryšių su germanais, kurių kavalerija pasižymėjo efektyvumu dar anksčiau – iki atsirandant balnakilpėms. Pavyzdžiui, klasikinio Charleso Omano veikalas, skirtas viduramžių karo menui, įvardinėje dalyje, aptariant karybos pokyčius IV a., susijusius su kavalerijos vaidmens išaugimu, paminėta sunki Romos pėstininkų kova su pietinių germanų genčių raitininkais mūšyje prie Strasburgo (357 m.), lemtingas gotų kavalerijos smūgis imperatoriaus Valento kariuomenei tragiškai pasibaigusiose Adrianopolio kautynėse (378 m.) ir jų pamokos – masiškas germanų vadų būrių inkorporavimas, *Foederati* teisėmis, į imperijos karines pajėgas, leidęs gerokai padidinti kavalerijos kiekį³⁸. Nejaugi germanų kavalerija domino tik romėnus, o baltams terūpėjo prekyba gintaru?

Atrodytų, kad koją pirmiau aptartai M. Vitkūno argumentacijai bent iš dalies galėtų pakišti baltarusių istoriko Jagoro Novikovo (balt. Ягор Новікаў) atsargus požiūris į dar vienu baltų kaimynų – slavų gebėjimą kautis ant žirgų, užuot naudojus juos vien kaip transporto priemonę, kurią šis istorikas paremia svarių argumentu – Bizantijos šaltinių liudijimais, kad stodami į mūšį slavų kariai nulipa žemėn. M. Vitkūnas toki požiūrį bando atremti priešpriešindamas jam rusų karo istoriko Valentino Taratorino (rus. Валентин Тараторин), teigiančio, jog slavų raitija buvo panašaus lygio kaip germanų, nuomonę³⁹. Žinoma, šio atsako nepakanka, todėl komplikuoatą klausimą pabandysime nušviesti detaliau, pasitelkdami aukšto mokslinio lygio Erico McGeero studijoje, skirtoje X a. Bizantijos karybos problemoms⁴⁰, esantį pavyzdį. Kalbame apie prie Preslavo tvirtovės 971 m. įvykusį mūšį su rusais. Jame tieji, pasak metraštininko Leono Djakono, kuris

³² R. Volkaitė-Kulikauskienė, 1971, p. 18 dar teigiama, jog balno kilpos pasirodo tik X a.

³³ M. Vitkūnas, 2012, p. 38.

³⁴ Geras darbas, aiškinantis, kaip, pradėjus naudoti balnakilpes, išaugo raitelio kovinis potencialas – L. White, 1967. Žr. pirmą jo skyrį – „Stirrup, Mounted Shock Combat, Feudalism and Chivalry“, p. 1–38. Nors jame daugiausia kalbama apie atsivėrusias galimybes kautis su po pažastimi laikoma ietimi, bet taip pat nurodoma, kad, paplitus balno kilpoms, Karolingų raitija ėmė naudotis ilgesniu kalaviju bei ietimis, kurių antgaliai turėjo atsikišimus (angl. *wing-spear*), kad ietis pernelyg giliai neįsmigtų (tai liudija išaugusių dūrio jėga) – žr. ten pat, p. 27–28.

³⁵ M. Vitkūnas, 2012, p. 38. Klasikinėje literatūroje balnakilpių išradėjais laikomi kinai – žr., pavyzdžiui, L. White, 1967, p. 15–16.

³⁶ Ten pat, p. 39.

³⁷ Svarbiausi artefaktai, liudijantys sąlytį su stepių klajokliais, pirmiausia jų antpuolius, yra tribriauniai strėlių antgaliai, randami piliakalnių kultūrinuose sluoksniuose ir tų antpuolių metu žuvusių žmonių palaikuose. Žr.: A. Лухтан, 1997, c. 15–20; E. Jovaiša, 2006, p. 12–13; M. Vitkūnas, 2007, p. 44–48; idem, 2012, p. 9–10.

³⁸ Ch. Oman, 1924, p. 10–16.

³⁹ M. Vitkūnas, 2012, p. 39–40 ir išnašos 104, 105, kur nuorodos į minėtų istorikų darbus.

⁴⁰ E. McGeer, 2008.

toliau cituojamas, – „*veikė kaip pėstininkai*“, nes „*yra nei įpratę kautis raiti, nei moko- si tai daryti*“. Rusai laikėsi prisidengdami dideliais skydais tol, kol imperatorius Jonas Tzimiskis pasiuntė į ataką prieš juos savo raitąjį *Athanatoi* pulką, sudariusį *kataphraktoi* formuotę. Puldama su atstatytomis ietimis, ji pagaliau pralaužė priešo rikiuotę ir privertė ją bėgti⁴¹. Paaiškinsime – *Athanatoi* arba „Nemirtingaisiais“ buvo vadinamas vienas iš penkių elitinių Bizantijos imperijos raitelių pulkų, o *kataphraktoi* – katafraktais arba „apsaugotaisiais“ – sunkioji kavalerija ant šarvuotų žirgų, puldavusi pleišto pavidalo rikiuote⁴². Paprastai katafraktai naudodavo geležines buožes, kardus ir kalavijus⁴³, tačiau šiuo atveju paminėtos ietys, galbūt jau laikomos taip pat, kaip netrukus darys Vakarų riteriai – po pažastimi. Faktas, jog rusų raitininkai pasirinko kovą pėsčiomis, neginčytinas, tačiau manytume, kad metraštininko įvardytą jų nemokėjimą kautis raitiems šiuo atveju derėtų traktuoti ne kaip visišką negebėjimą naudotis ginklais sėdint balne, bet kaip nesugebėjimą kautis glaustoje ir tvarkingoje, t. y. lygiavertėje priešininkui raitininkų formuotėje ir ypač – kaip tiesiog nepajėgumą, taip pat ir dėl šarvuotės trūkumo, raitiems pasipriešinti sunkiosios Bizantijos kavalerijos pleištui. Taigi tai ne kavalerijos neturėjimo, o greičiau jos lygmens klausimas.

Antrasis svarbus M. Vitkūno argumentas, liudijantis lietuvių kavalerijos naudai, yra Henriko Latvio kronikoje aprašytos 1208 m. kautynės, vokiečiams (rygiečiams ir Kalavijuočių ordino nariams) su žiemgaliais įsiveržus į Lietuvą⁴⁴. Pasak kronikininko, radę kaimus tuščius ir pabūgę atkirčio, užpuolikai suskato trauktis. „*Tai sužinoję lietuviai, pasinaudoję savo žirgų eiklumu, iš visų pusių apsupa juos ir, kaip jiems įprasta, tai traukdami, tai puldami, iš visų pusių talžo juos ir svaidydami savo ietis ir kuokas daugelį sužeidžia. Todėl vokiečiai sudaro vieną pleištą ir pridengdami kariuomenės užnugarį leidžia žiemgaliams traukti į priekį. Pastarieji paknopstom leidžiasi bėgti <...>, todėl visa kovos našta gulė ant vokiečių pečių. Kai kurie iš jų narsiausiai gindami ilgai kovojo, bet, būdami negausūs, nepajėgė atsispirti tokiam daugiui. <...> vieni po ilgos kovos buvo nukauti, kiti – priešų paimti į nelaisvę <...>, treči pabėgo <...>*“⁴⁵

Pacitavome šaltinio ištrauką naudodamiesi kokybišku 2005 m. vertimu. Jis skiriasi nuo R. Volkaitės-Kulikauskienės pateiktojo, kuriame „*lancearum suorum ac pedorum missione*“ išversta „*leisdami ietis ir strėles*“⁴⁶. Tačiau su D. Baronu ir A. Nikžentaičiu polemizuojančiam M. Vitkūnui, gerai suprantančiam Henriko Latvio liudijimo svarbą savo pozicijos pagrindimui ir todėl siekiančiam, kad kronikos lotyniškas tekstas būtų perskaitomas kuo tiksliau, pirmenybinė užduotis buvo paplitusio J. Jurginio vertimo klaidų atitaisymas. Tame vertime lietuviai puldinėja priešus „*mesdamiesi ant jų su savo žirgais ir kuokomis*“⁴⁷. Remdamasis pirmiau cituotu pakoreguotu vertimu, M. Vitkūnas nurodė, kad lotyniškame tekste minimas ne metimasis su žirgais, bet iečių ir, pažodžiui, „piemenų lazdu“ – kas gal-

⁴¹ Ten pat, p. 315–316 ir išnaša 66, citatos iš p. 316.

⁴² Ten pat, p. 35, 37, 39, 112–117, 199, 214–216, 282 il. 19, 283, 286, 287 il. 20, 305–307.

⁴³ Ten pat, p. 37 ir 115.

⁴⁴ Žr. M. Vitkūnas, 2011, p. 59–60; idem, 2013, p. 40.

⁴⁵ Iš Henriko Latvio, 2005, p. 100; Heinrici Chronicon Livoniae, 1955, S. 60.

⁴⁶ R. Volkaitė-Kulikauskienė, 1971, p. 24.

⁴⁷ Henrikas Latvis, 1991, p. 57–58, citata iš p. 58.

būt turėtų būti verčiama kaip „ilgakotės buožės“ – mėtymas⁴⁸. Taip pat jis priminė ankstesnį Edvardo Gudavičiaus patikslinimą – kalbama ne apie užjojimimus „iš kairės ir dešinės“⁴⁹, bet apie jodinėjimą „šen ir ten“ – „*hac et illac*“⁵⁰, taigi apie trumpus antpuolius. Truputį vėliau, atsižvelgdamas į visą frazę – „*circumferuntur hac et illac*“ – šios vietos vertimą patikslino dar labiau – „*tai traukdamiesi, tai persekiodami* [arba *puldami* – M. V.]“⁵¹, visiškai priartėdamas prie 2005 m. „Mindaugo knygoje“ pateikiamo varianto.

Apibendrinant galima pasakyti, kad, įsigilinęs į lietuvių veikimą 1208 m. kautynėse, M. Vitkūnas atpažino juos kaip lengvuosius raitelius. Šis atradimas leido jam pagrįstai atsiriboti nuo A. Nikžentaičio ir D. Barono požiūrio, iškeliant radikalesnę koncepciją: „*Nejau manevravimą mūšio lauke ir kavalerijos atakas svaiddant ietis galima laikyti tik karių transportavimu? Jokių būdu. Atvirksčiai, tai yra tipiška senovės pasaulio ir viduramžių lengvosios kavalerijos* [išskirta mano – E. Š.] *taktika*.“⁵² Pridursime – manoma, kad barbariškoje Europos periferijoje tokia taktika pradėta taikyti ne XIII a. pradžioje, bet gerokai anksčiau. Danų archeologas Johanas Engströmas, tyręs ikivikinginio laikotarpio karybą, trumpas atakas apšaudant strėlėmis arba apmėtant ietimis laiko įprastu Vendelio laikotarpio (550–790 m.) skandinavų raitininkų kovos būdu⁵³.

Nežinia, ar 2010-ųjų konferencijos metu perskaitytame pranešime, t. y. dar iki pasirodant M. Vitkūno straipsniui „Kada lietuviai pradėjo kautis raiti?“, D. Baronas atidžiau pažvelgė į 1208 m. atvejį, tačiau šio pranešimo 2012 m. publikacijoje jau skaitome, kad ietimis prieš apmėčiusių raitųjų lietuvių kovos būdas yra charakteringas lengvosios kavalerijos veikimui ir lygintinas su saracėnų lengvųjų raitelių taktika, naudota prieš kryžiuočius Palestinoje⁵⁴. Tai dalinis savo oponento koncepcijos ir kartu fakto, jog lietuvių kavalerija egzistavo jau XIII a. pradžioje, pripažinimas.

Tačiau, įsitikinęs, kad lengvosios lietuvių kavalerijos vis dėlto būta, dėti tašką dar anksti. Minėtosios kariuomenės rūšies problematika šiuo faktu ne pasibaigia, o tik prasideda.

Universalūs raitieji kariai

Konstatavę lietuvių lengvosios kavalerijos egzistavimą XIII a., turime pamėginti nustatyti, į kokius karinėje literatūroje aprašytus pavyzdžius ji buvo panaši. Gal, jei jau kaunantis raitomis naudota tokia pati taktika, tai yra baltiškasis turkų seldžiukų raitųjų

⁴⁸ M. Vitkūnas, 2011, p. 59. Jo pataisytą vertimą taip pat žr. idem, 2013, p. 40. Galime pridurti, jog analogiškai išversta ir klasikiniame rusiškame S. A. Aninskio vertime – žr.: Генрих Латвийский, 1938, с. 118, kur skaitome: „бросая копьё и дубины“.

⁴⁹ Žr.: Henrikas Latvis, 1991, p. 57. Panašiai yra ir S. A. Aninskio vertime: Генрих Латвийский, 1938, с. 118: „стали носиться кругом то справа, то слева“.

⁵⁰ M. Vitkūnas, 2011, p. 59; E. Gudavičius, 1992, p. 34–42, čia p. 35; Heinrici Chronicon Livoniae, 1955, S. 60.

⁵¹ M. Vitkūnas, 2013, p. 40.

⁵² M. Vitkūnas, 2011, p. 60. Panaši išvada, pacitavus Henriko Latvio ištrauką, daroma ir kitame jo straipsnyje, žr.: idem, 2013, p. 40: „*Matome labai aiškią lietuvių lengvosios kavalerijos kovos taktikos schemą: raiteliai veržliai priartėja prie priešo, apsupa jo pajėgas, svaiddo į priešo karių tolimos kovos ginklus – svaiddomąsias ietis, galiausiai įsitraukia į artimą kovą*.“

⁵³ J. Engström, 1997, p. 254.

⁵⁴ D. Baronas, 2012, S. 164. Mintis pakartota D. Baronas, 2019, p. 14–15.

šaulių iš lanko ekvivalentas? Pats D. Baronas, remdamasis Philippe'o Contamine'o darbe nurodytais pavyzdžiais, pasiūlė atidžiau pasidairyti po pietinę bei rytinę Europą⁵⁵. Tai vaisingas pasiūlymas ir tokį jį daro dvi priežastys. Pirmiausia – atsigręžimas į dažniausiai pasiteisinantį lyginamąjį arba komparatyvinį metodą, kurio naudą, prisimindamas jo karštą šalininką Marcą Blochą, neseniai akcentavo Rimvydas Petrauskas⁵⁶. Antra – suvokimas, kad lietuvių lengvosios kavalerijos analogų reikėtų ieškoti čia pat, mūsų žemyne. Iš tikrųjų, pasidairę po pietinius ir rytinius viduramžių Europos pakraščius, aptiksime lengvuosius ispanų raitelius *jinetes*, pasižyminčius visiems tokios rūšies kovotojams dėl aukštai parištų balnakilpių būdinga josena sulenkus kojas – tuo jie skiriasi nuo riteriškos joties jas ištiesus – ir ginkluotus lengva ietimi (*lanza gineta*), tinkančia tiek durti, tiek mesti, arba pora mėtomųjų iečių, Venecijos respublikos samdytus Dalmatijos, Albanijos ir Graikijos *estradiots*, jodinėjusius mažais turkiškais žirgeliais ir taip pat kovojusius lengvomis ietimis, bei vengrų raituosius šaulius iš lanko, žinomus husarų vardu⁵⁷. Bet ar negalima rasti ko nors panašaus arba net dar panašesnio mums dar artimesniame regione – Šiaurės vakarų Europoje?

Prieš imdamiesi paieškos nauja kryptimi, atkreipkime dėmesį į svarbią detalę, esančią Henriko Latvio pasakojime apie 1208 m. kautynes. Kronikininkas pažymėjo, kad lietuvių raiteliai užpuolė livoniečių kariuomenę ir, staigiai atakuodami, o paskui traukdami, apmėtė juos ietimis bei ilgakotėmis buožėmis „*kaip jiems įprasta*“ – „*prout consuetudo eorum habet*“⁵⁸, taigi veikdami gerai žinomu kovos būdu. Atrodytų, tokia pastaba turėjo palengvinti M. Vitkūnui jo argumentaciją, tačiau atsitiko priešingai – ji ją apsunkino. Į nepalankią situaciją archeologas pakliuvo todėl, kad su analogišku taktinio veiksmo apibūdinimu jis susidūrė ir vienoje Eiliuotosios Livonijos kronikos vietoje, kur aprašomas priešingas dalykas – kova pėsčiomis! Vaizduodamas lietuvių stojimą į kautynes prieš Kuldygos brolių surinktas pajėgas, kronikos autorius pirmiausia pasako, kad kryžiuočiams vytiš pastarieji pasiuntė rinktinius vyrus – tuos, kurie geriausiai jojo arba turėjo geriausius žirgus – „*best wâren geriten*“⁵⁹, tačiau pasivijus:

„*Kas iš lietuvių buvo raitas,
Laikės to krašto papročių (die tâten nâch des landes siten) –
Nušoko žemèn nuo žirgų.
O po to ilgai nedvejoję,
Brolių kariuomenę užpuolė.*“⁶⁰

Kadangi A. Nikžentaitis buvo pasirėmęs šiuo pavyzdžiu gindamas „raitų pėstininkų“ idėją⁶¹, reikėjo įrodyti, kad jis neprieštarauja lietuvių gebėjimui kovoti raitomis. M. Vit-

⁵⁵ D. Baronas, 2012, S. 164 ir išnaša 26; idem, 2019, p. 15 ir išnaša 30.

⁵⁶ R. Petrauskas, 2017, p. 124–125; M. Bloch, 2017, p. 126–148.

⁵⁷ Žr.: P. Contamine, 1992, p. 128–129, 132; A. Ayton, 1999 a, p. 195–196; C. Johnson, 1992; B. Hall, 1997, p. 166; G. Köhler, 1886, S. 505–506.

⁵⁸ Iš Henriko Latvio, 2005, p. 100; Heinrici Chronicon Livoniae, 1955, S. 60.

⁵⁹ Livländische Reimchronik, 1876, S. 268, eil. 11719; Eiliuotoji Livonijos kronika, 2005, p. 362, eil. 11720.

⁶⁰ Eiliuotoji Livonijos kronika, 2005, p. 362, eil. 11728–11732; Livländische Reimchronik, 1876, S. 268, cituojama eil. 11729.

⁶¹ A. Nikžentaitis, 1992, p. 8.

kūnui tai pavyko padaryti pasitelkus tolesnes kronikos eilutes, paaiškinančias ypatingas mūšio aplinkybes. Tose eilutėse sakoma, kad broliai, pasiėmę kautis mokančius tarnus, į kovą taip pat ėjo pėsčiomis, nes kautynės vyko miške⁶². Kitaip sakant, M. Vitkūnas akcentavo, kad mūšis vyko tokioje vietoje, „*kur raitomis kautis neparanku jokios tautos ir epochos kariams*“⁶³. Tikra tiesa. Lygiai taip pat įtikinamai – ir tokia pat priežastimi – jis sugebėjo paaiškinti ir kitą, 1221 m. pavyzdį, D. Barono pasitelktą iš Henriko Latvio kronikos, kai, pastatę atokiau 200 raitelių, kiti 400 lietuvių patraukė į mūšį prieš vokiečius, tačiau buvo sumušti ir paliko priešui apie 400 žirgų. Remdamasis skaičių atitikimu, D. Baronas padarė išvadą, kad tieji 400, matyt, kovėsi pėsti⁶⁴. Nesiginčydamas su tokia versija, M. Vitkūnas atkreipė dėmesį į kronikininko pastabą, jog kautynės vyko siaurame miško keliuke, o tai turėjo priversti kautis nulipus nuo žirgų⁶⁵. Ir vėl nepaprieštarausi.

Tačiau grįžkime prie Eiliuotosios Livonijos kronikos atvejo, kuriame sakoma, kad lietuvių raiteliai miške stojo į kovą pėsčiomis „laikydami krašto papročių“. Ordino riteriai su savo tarnais buvo priversti pasielgti taip pat, o jų priešai vietovę ir jai tinkantį kovos būdą pasirinko savo noru, pasiviję ir užpuolę besitraukiančius kryžiuočius. Situacija prieš lietuvių nusėdimą nuo žirgų aprašoma taip:

„*Netrukus tas pėdas aptiko,
Kurias broliai buvo palikę.
Jie dėl to labai nudžiugo
Ir dar labiau tenlink suskubo,
Kol atvyko į tą vietą,
Kur pastebėjo kariauną [tiksliau – Ordino kariuomenę – her – E. Š].*“⁶⁶

Taigi pamatę kryžiuočius miške lietuviai taip nudžiugo, jog padidino persekiojimo tempą, kad tik suspėtų primesti vokiečiams pėstininkų kautynes. Nors jos užpuolikams baigėsi nesėkme, Ordino kariai nesiryžo vytis sumuštųjų ne tik dėl atėjusių sutemų, bet ir specifinių miško sąlygų:

„*Naktis sutrukdė broliams,
Todėl paspruko daug pagonių.
Didelis tamsus ten miškas (der walt was vinster und tief),
Todėl priešai nesivyti.*“⁶⁷

Taigi ne bet koks, o „tamsus“ ar „niūrus“ (*vinster*; dab. vok. *finster*), kitaip sakant, tankus, gūdas miškas, gelbstintis net pralaimėjimo atveju, buvo ta vieta, kuri puikiai tiko lietuviams.

Sudėję draugėn Henriko Latvio aprašytą 1208-ųjų ir Eiliuotosios Livonijos kronikos pateikiamą XIII a. pabaigos atvejus kaip lygiavertčius, nes abiejuose buvo veikiamas stan-

⁶² Livländische Reimchronik, 1876, S. 268, eil. 11735–11737, 11740; Eiliuotoji Livonijos kronika, 2005, p. 362.

⁶³ M. Vitkūnas, 2011, p. 58.

⁶⁴ D. Baronas, 1997, p. 501–502.

⁶⁵ M. Vitkūnas, 2011, p. 59. Šaltinio liudijimą žr.: Heinrici Chronicon Livoniae, 1955, S. 183–184. Iš Henriko Latvio, 2005, p. 107.

⁶⁶ Livländische Reimchronik, 1876, S. 268, eil. 11722–11727; Eiliuotoji Livonijos kronika, 2005, p. 362.

⁶⁷ Livländische Reimchronik, 1876, S. 268–269, eil. 11759–11762; Eiliuotoji Livonijos kronika, 2005, p. 362.

dartiškai – „kaip jiems įprasta“ arba „laikantis krašto papročių“, – gauname tokį lietuvių karių naudotos taktikos apibūdinimą: jau XIII a. pradžioje užpulti priešą raitomis ir apmėtyti jį ietimis bei buožėmis jiems yra geras pasirinkimas, tačiau susikauti su juo miške nulipus nuo žirgų, pėsčiomis, net ir minėtojo amžiaus pabaigoje – dar geresnis! Prieš mūsų akis universalūs kovotojai, galintys veikti ir kaip lengvoji kavalerija, ir kaip pėstininkai. Iš esmės tai ta pati išvada, kurią savo paskutiniuose straipsniuose šiuo klausimu padarė ir D. Baronas, tiktai taikytina visam XIII a., o ne vien jo antrai pusei⁶⁸. Be to, manytume, pakankamai pagrįsta, nes paremta karinio pobūdžio detalių gausa pasižyminčių šaltinių informacija⁶⁹, ryškiai kontrastuojančia tam, ką galima rasti daugumoje kitų tos epochos rašytinių liudijimų. Kokie vertingi yra 1208 m. prieš apmėtymo lengvomis ietimis ir buožėmis, lietuvių raiteliams prišokant prie jo trumpalaikėmis atakomis, arba jų kovos su Kuldygos broliais nulipus nuo žirgų epizodai, galima suprasti palyginus, pavyzdžiui, su duomenimis apie airių kavalerijos (kurią netrukus pristatysime plačiau) veikimą XII–XIII a.: minėto laikotarpio šaltiniuose nėra nė vieno konkretaus mūsų aprašymo, kuriame būtų taip detalai nušviesta jos naudota taktika⁷⁰.

Apibendrinami turime pasakyti, jog išsamų lietuvių raitelių taktinių gebėjimų vaizdą gavome sujungę M. Vitkūno tyrimo rezultatus su A. Nikžentaičio ir D. Barono įžvalgomis. Tiek vienos, tiek kitos pusės pažymėti veikimo kovoje ypatumai, paremti iškalbingais šaltinių liudijimais, pasirodė esą teisingi, tiktai hiperkritiškas požiūris į oponento poziciją kartu su per dideliu prierašumu savajai neleido pamatyti visumos. Pavyzdžiui, D. Baronas net du kartus atsainiai pažvelgė į Henriko Latvio pasakojimą apie raitų lietuvių atakas 1208 m., nenorėdamas šiuo atveju pripažinti mūsų, nes lietuviai, anot jo, mėtė ietis ir buožes „nesusidurdami su priešais“⁷¹ ar „nesueidami į artimas kautynes“⁷². Vadovaudamiesi panašia logika kautynių dalyviais neturėtume laikyti, tarkim, ir Ordino arbaletininkų, strėlių salvėmis kovojančių distancinę kovą. M. Vitkūnas, savo ruožtu, džiaugdamašis atradęs lietuvių kavaleriją, rusėnų metraštininko pastebėjimą, jog 1262 m., prieš mūšį ties Neveliu, lietuviai „savo papratimu, susėdo už skydų trimis eilėmis“ (*сѣдоша въ три ряды за щиты, по своему норову*)⁷³, pabandė pritempti prie raitininkų rikiuotės, klausdamas, kodėl griežtai atmetama tokia galimybė ir siūlydamas žodį „susėdo“ interpretuoti kaip užsėdimą ant žirgų⁷⁴. Tačiau šaltinyje aiškiai pasakyta, kad „susėdama“, suprask, užsiglaudžiama ar sustojama už skydų, taigi kalbama apie vi-

⁶⁸ D. Baronas, 2012, S. 167: „<...> bereits zur Zeit von Mindaugas und Traidenis litauische Reiter <...> waren in der Lage, zu Fuß und zu Pferde zu operieren, abhängig von konkreten Umständen, <...>.“ D. Baronas, 2019, p. 19: „<...> jau Mindaugo ir Traidenio laikais lietuvių raiteliai <...> mokėjo kautis ir pėsti ir raiti, priklausomai nuo konkrečių aplinkybių.“

⁶⁹ Eiliuotųjų Vokiečių ordino kronikų informatyvumą šiuo aspektu jau yra pažymėjęs S. Ekdahlis – žr.: S. Ekdahl, 1976, S. 25; idem, 1992, p. 30. Norintiems įsitikinti, kad Henriko Latvio kūrinyje šiuo aspektu joms niekuo nenusileidžia, siūlome susipažinti su jame esančiu kryžiuočių mūsų su estais 1220 m. vasarį aprašymu – žr.: Генрих Латвийский, 1938, c. 203–206, lot. tekstas c. 396–398; Henrikas Latvis, 1991, p. 116–117.

⁷⁰ R. Johnes, 2008, p. 4–5.

⁷¹ D. Baronas, 1997, p. 502.

⁷² D. Baronas, 2000, p. 19.

⁷³ Ипатьевская Летопись, 1998, c. 856 arba Галицко – Волынская летопись, 2005, c. 140, ištrauka cituojama iš šio puslapio.

⁷⁴ M. Vitkūnas, 2011, p. 60; idem, 2013, p. 40–41.

siems Europos barbarams, tarp jų germanams, anglosaksams ir vikingams įprastą „skydų sienos“ sudarymą, kuri, kaip pažymėjo D. Baronas, yra pėstininkų rikiuotė⁷⁵. Atsiriboję nuo tokių perlenkimų, XIII a. lietuvių karius matome buvus universalus, gebančius kautis tiek raitomis, tiek pėsčiomis. Tai panašu į XVI–XIX a. dragūnus, kurie, pradėti naudoti kaip ant žirgų keliaujantys pėstininkai, paskui kai kurių šalių kariuomenėse jau kovojo įvairiai – ir sėdėdami balne, ir išlipę iš jo. Ar negalėtume rasti ko nors jiems ekvivalentaus viduramžių Europos šiaurvakariuose?

Yra du labai panašūs lengviau ginkluotų ir todėl paslankesnių priešininkų, su kuriais teko susidurti sunkiesiems raiteliams, taktikos vertinimai, padėsiantys nukreipti paiešką teisinga kryptimi. Vienas jų – iš mūsų regiono. Tai kunigaikščio Danilo Haličiečio įspėjimas savo kariams, persekiojantiems lietuviams giminingus jotvingius: „*kriščionių stiprybė atvirame lauke, pagonių gi, ankštumoje; papratę jie kautis sumaištyje*“ (*хрестіаномъ пространство есть крѣпость поганымъ же есть тѣснота держядьее обычай есть на брань*)⁷⁶. Šiame epizode, metraštiniuko priskiriamame 1251 m., kviečiama nesirinkti pastoviui tokios vietos, kad užpuolimo atveju tektų kovoti pėstiems ir nesilaikant rikiuotės. Kitas – iš Vakarų Europos. Kalbame apie XII a. pabaišos anglų kronikininko Geraldo Velsiečio (kitaip – Kambriečio, nes Velsas lotyniškai vadintas Kambrija) darbe „Airijos užkariavimas“ („Expugnatio Hibernica“, 1189 m.) pateikiamą Prancūzijos, taigi ir Anglijoje įsitvirtinusių Normandijos riterių naudojamo kovos būdo palyginimą su Airijos ir Velso karių taktika. Jis karybos istorikams gerai žinomas, nes plačiai cituojamas klasikiniame Hanso Delbrücko veikalė⁷⁷. Mes pasinaudosime naujausia šaltinio publikacija, kurioje šalia lotyniško teksto pateikiamas jo vertimas į anglų kalbą. „*Karas Prancūzijoje, – pažymi Geraldas Velsietis, – labai skiriasi nuo kariaujamo Airijoje, taip pat Velse. Ten ieško lygios, čia – raižytos vietovės, ten – laukų, čia – miškų, ten sunkioji ginkluotė laikoma garbe, čia – našta, ten laimi tvirtumu, čia – judrumu <...>*“⁷⁸ Toliau, apibendrinamas ką tik pradėto Airijos užkariavimo patirtį, kronikininkas paaiškina, kuo lengvai ginkluoti kariai, sugebantys kautis tiek pėsti, tiek raiti, yra pranašesni už riterius: „*<...> kai kaunamasi ankštoje erdvėje, miškingoje arba pelkėtoje vietovėje, kur pėstieji juda lengviau už raitelius, daug geriau tinka lengva ginkluotė. <...> turint sudėtingą šarvuotę ir aukštus balnus sunku nulipti nuo žirgų ir dar sunkiau užsėsti ant jų, o visų sunkiausia, kai prireikia, eiti pėsčiomis.*“⁷⁹ Kovai su sunkiajai kavalerijai nepalankiose vietose tykančiu priešu, dingstančiu po trumpo antpuolio, Geraldas Velsietis siūlo panaudoti panašiai gebančius veikti karius iš Pietų Velso, iš kur pats buvo kilęs: „*Taigi bet kokiems žygiams į Airiją arba Velsą žmonės, išaugę Velso markoje ir įgudę nuolatiniuose karuose, vykstančiuose tose vietose, tinkamiausi*“, nes

⁷⁵ D. Baronas, 1997, p. 501; idem, 2000, p. 17 ir išnaša 24.

⁷⁶ Ипатьевская Летопись, 1998, с. 812 arba Галицко – Волынская летопись, 2005, с. 121, ištrauka cituojama iš šio puslapio.

⁷⁷ H. Delbrück, 1907, S. 278–279 ir išnaša 2 (kurioje lotyniškas šaltinio tekstas); rusiškas vertimas – Г. Дельбрюк, 1933, с. 150 ir išnaša 1 (kurioje – rusiškas šaltinio teksto vertimas).

⁷⁸ Gerald of Wales, 1978 a, p. 246 (lot. tekstas) ir p. 247 (angl. vert.). Visos mūsų čia ir toliau pateikiamos ištraukos iš „Expugnatio Hibernica“ taip pat yra pacituotos R. Johnes, 2008, p. 6–8 ir išnašose 22–23. Be to, galima naudotis alternatyviu minėto šaltinio vertimu į anglų kalbą – žr. Giraldus Cambrensis, 2001, p. 81.

⁷⁹ Gerald of Wales, 1978 a, p. 246 (lot. tekstas) ir p. 247 (angl. vert.).

„*sumaniai valdo žirgus ir mıklūs pėsčiųjų rikiuotėje; <...>*“⁸⁰ Galima pridurti, kad kronikininko patarimą greičiau turėtume vertinti kaip eksperto nuomonę, o ne nuo realybės atitrūkusio dvasininko teoriją, nes jo klanu kariai tuo metu galėjo būti naudojami Velso markoje⁸¹, tapusioje savotišku pasiruošimo Airijos invazijai poligonu.

Be Airijoje ir Velse naudojamo kovos būdo aprašymo bei patarimo, kad Anglijos kariuomenė jam turi priešpriešinti analogišką, randamą „Airijos užkariavime“, kituose savo veikaluose Geraldas Velsietis taip pat pateikia vertingos informacijos apie tų regionų karybos ypatumus. „Vello aprašyme“ („*Descriptio Cambriae*“, apie 1193–1194 m.) jis pasakoja, kad, nors Vello diduomenė „*joja į karą greitais ir šauniais vietinės veislės žirgais*“, tačiau, kadangi „*dauguma paprastų žmonių dėl pelkėtos ir nelygios vietovės renkasi kovą pėsčiomis*“, kilmingieji irgi neretai pasielgia panašiai – „*raiteliai gali nulipti nuo žirgų, jei vieta arba aplinkybės reikalauja*“⁸². Tą patį galima būtų pasakyti ir apie Petro Dusburgiečio prūsus. Ne mažiau įdomus airių ginkluotės apibūdinimas, esantis „Airijos topografijoje“ („*Topographia Hibernica*“, apie 1188 m.): „*Jie naudoja tris ginklų rūšis – neilgas smeigiamąsias ietis, pora mėtomųjų iečių <...> ir didelius kirvius*“⁸³. Šiuo atveju kronikininko išvardytas iečių komplektas neabejotinai siejasi su tuo, kurį aptinkame lietuvių karių įkapėse.

XIII a. baltų ir Airijos bei Vello karių taktikos panašumas akivaizdus. Ir vieni, ir kiti vienodai gerai kaunasi tiek raiti, tiek nulipę nuo žirgų, kovai pėsčiomis mėgsta pasirinkti „ankštumas“ ir naudoja mėtomas ietis. Lyginimą galima pratęsti naudojantis po šimtmečio atsiradusia nauja informacija. Geraldo Velsiečio aprašytos kovotojų rūšies palikuonių atveju, už ją turėtume padėkoti Anglijos karaliams, pasitelkusiems lengvųjų airių raitelių kontingentą XIII a. pabaigos–XIV a. pirmos pusės karinėse kampanijose – Škotijos karuose, Gaskonėje, Flandrijoje bei pradiniam Šimtamečio karo etape, kur jie dalyvavo Crécy (1346 m.) mūšyje⁸⁴. Šio laikotarpio karinė biurokratija paliko patikimesnių nei kronikos šaltinių, keliuose iš kurių, datuojamų 1296 m., pirmąsyk paminėtas lengvųjų raitelių, atvykusių iš Airijos dalyvauti žygyje prieš škotus, pavadinimas – **hobelarai**⁸⁵ (šiuolaikinėje anglų kalboje – *hobelars*, lotyniškuose šaltiniuose *hobelerius*, *hobiliaris*, o rašytuose prancūzų kalba – *hobeleor*; *hobler* ir pan.⁸⁶). Dėl riterių sąveikos su pagalbiniais kovotojais – šauliais iš ilgojo lanko, hobelarais bei pėsčiaisiais ietininkais, pirmame XIV a. trečdalyje Anglijos kariuomenė virto labai efektyvia kovos mašina, skatinusia karo istorikų susidomėjimą, todėl pasirodė ir mus dominančiai kovotojų rūšiai skirtų darbų⁸⁷. Tiek

⁸⁰ Ten pat, p. 246 (lot. tekstas) ir p. 247 (angl. vert.).

⁸¹ R. Johnes, 2008, p. 7–8.

⁸² Lot. tekstas – Giraldi Cambrensis, 1868, p. 181; angl. vert. – Gerald of Wales, 1978 b, p. 234. Ištraukas abiem kalbomis žr. R. Johnes, 2008, p. 6 ir išnašoje 19.

⁸³ Lot. tekstas – Giraldi Cambrensis, 1867, p. 151; „*lanceis non longis*“ leidome sau išversti „smeigiamosiomis“ (kitaip dar galėtume pasakyti „universaliosiomis“) ietimis, nes terminas „*lanceis*“ aiškiai nurodo sunkesnių iečių tipą nei grynai mėtomosios, įvardytos kaip „*jaculis binis*“. Angl. vert. – Gerald of Wales, 1982, p. 101. Ištraukas abiem kalbomis žr. R. Johnes, 2008, p. 3 ir išnašoje 9.

⁸⁴ J. Lydon, 1954, p. 12; M. Prestwich, 1996, p. 52; A. Ayton, 2007, p. 177–178.

⁸⁵ J. Lydon, 1954, p. 13 ir išnaša 5; R. Johnes, 2008, p. 1.

⁸⁶ R. Johnes, 2008, p. 2.

⁸⁷ Yra trys straipsniai, daugiausia arba specialiai skirti hobelarams: J. Morris, 1914, J. Lydon, 1954 ir R. Johnes, 2008.

pačių raitelių, tiek jiems įvardyti vartojamo termino kilmė tuose darbuose aiškinama kiek skirtingai. Klasika tapusiuose Johno Morriso ir Jameso Lidono straipsniuose teigiama, kad pavadinimas šiems kariams prigijo dėl jų naudojamų mažų vietinės airių veislės žirgelių, vadintų hobiais (šiuolaikinėje anglų kalboje – *hobby*, šaltiniuose – *ubinos*, *hobinos*, *hobin*, *hobyn*). Spėjama, kad pavadinimas kilo iš keltų ar galų *oban*, reiškiančio „greitas“⁸⁸. Naujoje Roberto Johneso studijoje, neatmetant ankstesnės versijos, nurodomi ir kiti galimi pavadinimo kilmės (nedetalizuojant, kam jis pirmiau pritaikytas, raiteliui ar jo žirgui) variantai – iš viduramžių prancūzų arba flamandų kalbos⁸⁹. J. Morrisas ir J. Lydonas neabejojo grynai airiška hobelarų kilmė⁹⁰, o R. Johnesas piešia komplikotesnę vaizdą: jau XI a. pabaigoje–XII a. pasienyje su Velsu anglai naudojo lengvąjį raitelį, lot. vadinamą *muntator*, greičiausiai atsiradusį ne be velsiečių įtakos, kurį vėliau panaudojo užkariaudami ir kolonizuodami Airiją, o praėjus šimtui metų, kai kolonizatorių pajėgos buvo pasitelktos kovai prieš škotus, ši kariuomenės rūšis buvo „reimportuota“ atgal į Angliją nauju „airių hobelarų“ pavadinimu⁹¹. Tačiau „airizuotas“ anglų ir velsiečių kilmės raitininkas neabejotinai vykdė kitokias nei sunkusis funkcijas, nes užmokestis už tarnybą juo buvo dvigubai mažesnis nei seržanto (antrarūšio sunkiojo raitelio), o tai, kaip pažymi J. Johnesas, liudija ne menkesnę ginkluotę, bet žemesnį socialinį statusą⁹², sietiną su tarnybos pobūdžiu. Kita vertus, asmens pajamos, reikalingos tokiai tarnybai atlikti, turėjo būti dvigubai didesnės nei mobilaus šaulio: 1340 m. duomenimis, turintieji 5 svarus metinių pajamų privalėjo tarnauti raitaisiais lankininkais (patikslinsime – tokie anglų lankininkai tik keliaudavo ant žirgų, nes ilguoju lanku nebuvo galima šaudyti raitomis), turintieji 10 svarų – hobelerais, o 25 – sunkiaisiais raiteliais su lancomis⁹³. Perpus didesnių nei raitojo lankininko pajamų pirmiausia, be abejo, reikalavo apsirūpinimas nors ir nedideliu, tačiau pakankamai geros kokybės žirgeliu, tinkamu ne tik žygiui, bet ir kovai⁹⁴. Nuo riterio žirgo jie skyrėsi ne tik ūgiu (buvo mažesni)⁹⁵, bet ir tuo, kad buvo *discoopertis*, t. y. „nešarvuoti“ – neapdengti net paprasčiausiais, iš medžiagos, veltinio arba odos pagamintais šarvais⁹⁶. Be to, ir patys hobelariai, stojantys karaliaus tarnybon, neatrodė prastai ekipuoti – pagal 1335 m. įsaką jie privalėjo turėti aketoną (medžiaginį kimštą ir dygsniuotą švarką, panašų į vatinuką) arba plokštelinius šarvus (angl. *plates*, *coat of plates*), bacinetą (tuo metu – kūgio pavidalo šalmelis, iš tikrųjų pošalmis, virš kurio riteris dar dėdavosi aklina „didįjį šalimą“), kaklo

⁸⁸ J. Morris, 1914, p. 80–81; J. Lydon, 1954, p. 13; kai kurie rašybos variantai ir airiška žirgo kilmė taip pat nurodomi J. Bradbury, 1985, p. 94–95; R. Davis, 1989, p. 26.

⁸⁹ R. Johnes, 2008, p. 2–3 ir išnašos 6, 8, taip pat p. 9.

⁹⁰ J. Morris, 1914, p. 81; J. Lydon, 1954, p. 13.

⁹¹ R. Johnes, 2008, p. 8–9 ir 17.

⁹² Ten pat, p. 10.

⁹³ A. Ayton, 1999 b, p. 16, išnaša 33.

⁹⁴ Vidutinis hobis XIV a. Anglijoje kainavo kiek mažiau nei 5 svarus, eilinis riterio žirgas – nuo 5 iki 10 svarų, o raitojo lankininko kelioninis arklis (angl. *hackney*) – vos 1 svarą – žr. A. Ayton, 1999 b, p. 15, 48, 63–64 ir išnaša 74 (p. 64), p. 102–103.

⁹⁵ Teigiama, kad hobių ūgis – nuo 12 iki 14 plaštakų ties gogu (plaštaka maždaug lygi 10 cm – E. Š.) – žr. J. Lydon, 1954, p. 13. Daugumos, matyt, ties žemesniąja riba, nes, pavyzdžiui, dabartinis Velso kalnų ponis tesiekia vos 12 plaštakų – žr. J. Clark, 2011, p. 22–23. Riterių karo žirgų (tarp jų ir geriausių, vad. *dextrarii*) ūgis per gogą XIV–XVI a. buvo nuo 15 iki 16 plaštakų, įprastai ne daugiau kaip 15-os – žr. ten pat, p. 23–25.

⁹⁶ J. Morris, 1914, p. 79–80; J. Lydon, 1954, p. 16.

apsaugą (angl. *gorget*) bei šarvines pirštines, o puolamųjų ginklų komplektą sudarė peilis, kalavijas ir ietis⁹⁷. Karinis šios kovotojų rūšies panaudojimas buvo labai įvairus. Hobelariai saugojo pasieni, palaikydavo ryšį, atlikdavo žvalgybą, reidų metu siaubdavo teritoriją, ypač tokią, kuri buvo sunkiai įžengiama, kaudavosi su priešo lengvaisiais raiteliais ir neleidavo jiems pasprukti, o rimtame mūšyje, kai vieni prieš kitus stodavo sunkiai ginkluoti kovotojai, papildydavo (čia jau angliška specifika) nuo žirgų nulipusių riterių gretas⁹⁸.

Visa tai, ką pirmiau pasakėme apie hobelarus, leidžia atpažinti jų ekvivalentą Vokiečių ordino kariuomenėje – tarnybos rūšį, įvardijamą tiesiog kaip *Dienste*⁹⁹, kurią, kartu su dalimi Pamario bei Kulmo lenkų, atliko lietuviams giminingų prūsų vitingai (buvusieji gentinės diduomenės atstovai) ir paprasti „laisvieji“ (eiliniai, nekilmingi kariai). Galima neabejoti, kad jų naudojamas kovos būdas ir ginkluotė niekuo nesiskyrė nuo lietuviškųjų. Prūsai įodinėjo airių hobius atitinkančiais nedidukais sveikais (vok. šaltiniuose *Schweike*, reiškia „sveikas“, „stiprus“), taip pat buvo pratę kautis pėsti ir naudojo vietinius ginklus¹⁰⁰, tad tarnavo, kaip tada buvo rašoma, „su žirgais ir ginklais pagal šalies paprotį“ – „mit pferden und Wopen noch des landes gewonheit“¹⁰¹. Standartinė šių karių ekipuotė išvardijama 1404 m. Ordino vadovybės nurodymuose, kaip turi būti pasirengta karo žygiui į Gotlandą: „laisvieji ir tarnybos privalo kiekvienas turėti šarvus, dvi ietis su skydu ir vieną raitelių kovos kirvį“ – „Die fryen und dienste sollen iclicher synen harnasch haben II sper und synen schilt und I satilbyel“¹⁰². Detaliau pažvelgę į mums rūpimų „prūsų raitelių“ – „equites Pruteni“¹⁰³ išrangą, galime pasakyti, kad, be visuotinai naudotų iečių ir per vidurį išgaubtų keturkampių skydų, į vadinamosios „prūsiškos ginkluotės“ (*armis pruthenicalibus*) šarvų komplektą (*harnasch*) nuo XIII a. paskutinio trečdaliao įėjo kūgio pavidalo šalmas

⁹⁷ A. Ayton, 2007, p. 177, išnaša 90; panaši išruoša duodama ir J. Lydon, 1954, p. 16. Vienos, o ne keletos iečių turėjimas liudytų jų kilmės iš *mountator* naudai, nes pastarojo ginklų komplektą, pasak R. Johneso, sudarė žiediniai marškiniai (*hauberk*), šalmas ir ietis žr. R. Johnes, 2008, p. 8.

⁹⁸ A. Ayton, 2007, p. 178; J. Morris, 1914, p. 80; J. Lydon, 1954, p. 12–14; R. Johnes, 2008, p. 8; M. Prestwich, 1996, p. 52; D. Nicolle, p. 180, 204, 265–266; R. Davis, 1989, p. 26; J. Verbruggen, 2002, p. 120.

⁹⁹ Apie visas tris Vokiečių ordino žemionių tarnybos rūšis – *Robdienst*, *Platendienst* ir *Dienst* – žr.: S. Ekdahl, 1964, S. 3–4 ir 6–7; G. Vercamer, 2012, S. 179–182.

¹⁰⁰ S. Ekdahl, 1991, S. 31–32; idem, 1998, p. 122; idem, 1999, p. 46–47. Ekdahlis 1991 m. vokiškame straipsnyje sveiko aukštis per gogą nurodomas buvęs kiek daugiau nei 1 metras, šio straipsnio 1998 m. angliškame variante – truputį daugiau nei 10 plaštakų, 1999 m. lietuviškame tekste – ne daugiau kaip 10 plaštakų. Tačiau archeologiniai duomenys liudija baltų naudotus kovos žirgus buvus kiek didesnius, pavyzdžiui, XI–XII a. Marvelės kapinyne žirgų aukštis per gogą 116–136 cm – žr. M. Vitkūnas, 2011, p. 61, o Marvelės ir Veršvų kapinyne kartu sudėjus svyruoja nuo 115 iki 138 cm – žr. M. Bertašius, 2002, p. 186 ir 187. Taigi nuo 11,5 iki beveik 14-os plaštakų.

¹⁰¹ G. Vercamer, 2012, p. 180.

¹⁰² Codex Diplomaticus Prussicus, 1861, S. 179–184, dok. Nr. 163, čia S. 183. Citata perpasakojama F. Benninghoven, 1964, S. 463 ir G. Vercamer, 2012, p. 181–182. Fraze *fryen und dienste* šiuo atveju tikriausiai bandoma atskirti lenkus nuo prūsų. Taip manyti verčia dokumente išvardytos vietovės, nes pristatyti tam tikrą skaičių *fryen* reikalaujama iš Brandenburgo, Balgos, Elbingo ir Christburgo komturijų, t. y. iš tų, kuriose būta nemažo prūsų karių kontingento, be to, iš visų po 30, o iš Balgos (kartu su Karaliaučiaus komturija pasižymėjusios išskirtine „laisvųjų“ prūsų šeimų gausa (žr. H. Lowmianski, *Studia nad Dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań, 1983, s. 77 (lentelė)) – net 60. O iš Osterodės komturijos (kur gyventa tik 9 „laisvųjų“ prūsų šeimų; palyginimui – Balgos komturijoje – 908; žr. to paties H. Lowmianskio lentelę p. 77), Marienburgo komturijos, lenkų apgyvendintos Kulmo žemės ir keleto lenkiškų Pamario komturijų (Diršau, Gdansko, Mevės, Švietės ir Šlochau su Tucholia) reikalaujama *dinste*. *Satilbyel* pažodžiui būtų „balno kirvis“, tačiau taip įvardijama raitelių naudojama šio ginklo atmaina. Be abejo, tai buvo plačiaaašmenis pentinis kovos kirvis.

¹⁰³ S. Ekdahl, 1991, S. 32; idem, 1999, p. 47.

(vad. *prusche Helme*) ir žvynelių arba mažų plokštelių šarvai (vad. *brünne, brunje, brunii, bronge, bronja* ir pan.)¹⁰⁴. Be šios, lengviesiems raiteliams įprastos šarvuotės, 1402 m. Ragainės arsenale dar aptinkame tokius vitingams (*in des witingsherren gemach – vitingų kariuomenės menėje*) saugomus jos komponentus (tegu ir nedaug) kaip šarvines pirštines (*hanczken*), lakštinius antblauzdžius (*roren*), antkelius (*pockeln*), antšlaunius (*obirbeyngewant*) ir net ankrūtinčius (*broste*)¹⁰⁵. XV a. pradžioje ne kiekvienas lanceris (sunkusis raitelis, ginkluotas ilgiute, kitaip – lanca) galėjo sau leisti tokią prabangą! Pereidami prie puolamosios ginkluotės, pasakysime, kad reikalavimas turėti dvi ietis (*II sper*), išduoda jų paskirtį – lengvesnės, tinkamos mėtyti – ir bent viena iš jų galėjo būti universalioji sulica, reprezentuojanti baltų karių¹⁰⁶. Apskritai visas puolamųjų ginklų komplektas, aprašomas 1404 m. dokumente, kuriame šalia iečių paminėtas dar ir kovos kirvis, vėlyvajame geležies amžiuje buvo įprastas labiau pasiturintiems mūsų regiono kovotojams¹⁰⁷. Net Ordino kariuomenėje tarnaujančių prūsų karinės funkcijos, nušviestos Vygando Marburgiečio kronikoje, tokios pat kaip jų airiškujų klonų – žvalgyba, kariuomenės priekinė sauga, reidai, kova su panašiais lietuvių daliniais¹⁰⁸.

Trumpai tariant, hobelarų tipo lengvieji raiteliai buvo ekipuoti pakankamai gerai ir, gebėdami kautis tiek raiti, tiek pėsti, puikiausiai atlikdavo pačias įvairiausias kovos užduotis.

Išskyrus vieną. Pačią svarbiausią.

Jie netiko tiesioginiam susirėmimui su sunkiąja kavalerija

Lengvoji kavalerija prieš sunkiąją: galimybių ribos

Viduramžių Europos raitoji kariuomenė pergales mūsų lauke siekdavo triuškinančiomis atakomis. Tokias atakas vykdė sunkioji kavalerija, kovojusi glaustomis, tankiomis eilėmis („kelis prie kelio“) surikiuotomis formuotėmis ir naudojusi ilgas, po pažastimi laikomas ietis. Taigi lancomis pasišiaušęs Vokiečių ordino riterių pleištas atrodė ir veikė kitaip nei pabiras iečių mėtytojų spiečius, nes buvo sudarytas iš kitokios rūšies raitelių. Mūsų karybos XIII a. tyrinėtojai, pabrėždami tik skirtumą tarp raitųjų ir pėsčiųjų karių, ilgą laiką buvo išleidę iš akių šį svarbų momentą¹⁰⁹. Tačiau, atpažinus lietuvių raitelius

¹⁰⁴ S. Ekdahl, 1991, S. 32; idem, 1998, p. 122 ir 124; idem, 1999, p. 46–47; E. Gudavičius, 1992 b, p. 48 ir išnašos 31, 32; A. Nadolski, 1990, s. 54; A. Nowakowski, 1980, s. 83–85, 145; idem, 1994, p. 64–66; G. Vercamer, 2012, s. 180, išnaša 31; J. Voigt, 1834, s. 677, išnašos 1 ir 3.

¹⁰⁵ A. Nowakowski, 1980, s. 141–142.

¹⁰⁶ Ипатьевская Летопись, 1998, с. 813, 856–857; Галицко – Волынская летопись, 2005, с. 121, 140; A. Nowakowski, 1980, s. 118–119.

¹⁰⁷ M. Vitkūnas, 2013, p. 18.

¹⁰⁸ Vygandas Marburgietis, 1998, p. 85, 129, 147, 152–153, 163, 174–175, 193, 195, 205; Wygand von Marburg, 2017, S. 65, 204–205, 328–331, 378–383, 398–401, 436–437, 472–477, 524–527, 532–535, 568–569.

¹⁰⁹ Žr. D. Baronas, 2000, p. 14, kur skirtumas tarp 1208 m. ir Žalgirio laikų lietuvių kariuomenės suprantamas tik kaip skirtumas tarp raitelių ir pėstininkų. M. Vitkūnas, 2011, p. 57 be kritikos pateikiama Barono mintis, jog lietuviams išmokus kautis raitiems atsiradusi kavalerija, kurią matome Tanenbergo laukuose. A. Nikžentaitis, 1992, p. 24–30 kalbama tik apie XIV a. pradėtą skirstymąsi (Ordino kariuomenės pavyzdžiu) į „tris būrius“, vėliau naudojimo pradžia, geresnių žirgų bei ginklų kaulijimą iš kryžiuočių ir riterišku papročių plitimą XV a. pradžioje, iš viso nekelian klausimo apie kavalerijos rūšis. Tiktai naujaisiuose D. Barono straipsnyje – žr. D. Baronas, 2019, p. 13–16 – pagaliau pabrėžiama, kad lengvoji lietuvių kavalerija buvo kitokia nei sunkioji kryžiuočių.

kaip hobelarų ir prūsų *Dienste* giminaičius, aktualūs tampa jų galimybių kaunantis su sunkiaisiais kryžiuočių raiteliais ir lietuviškos sunkiosios kavalerijos kūrimosi klausimai. Kol kas apsiribosime pirmuoju.

Kad hobelarai ar jiems ekvivalentūs kovotojai nepajėgdavo atremti sunkiųjų raitelių atakos susidūrę su jais kaktomuša, žinoma, nereiškia, jog jie neturėjo jokių šansų pranašesniai priešininkui įveikti. Tokias galimybes atverdavo gamtinės sąlygos, tinkami taktiniai veiksmai ir, žinoma, prieš padarytos klaidos arba jų išitikusios nesėkmės.

Kartais sunkiuosius raitelius pasisekdavo priversti kautis ten, kur jiems tekdavo nuolipti nuo žirgų – miške (tai jau aptarėme) arba pelkėtoje vietovėje, kaip gerai žinomuose Saulės (1236 m.) ir Durbės (1260 m.) mūšiuose. Eiliuotojoje Livonijos kronikoje kryžininkų pralaimėjimo prie Saulės priežastys įvardytos labai aiškiai. Pirmiausia iš bendražygių atsako Kalavijuočių ordino magistrui Folkvinui, kviečiančiam ryžtingai stoti į mūšį, paaiškėja, kad tai buvo visiškai netinkama raitininkams veikti vieta:

„Mes nenorim čia kovoti, –
Atsakė vyrai jam į tai, –
Pražudysim savo žirgus (ob wir verliesen unser pfert),
Tad pėstiems reikės kovoti.“¹¹⁰

Toliau, pasakojant apie priverstinį kryžiuočių įsitraukimą į kautynes, nurodoma ir žirgų atsisakyti priverstusi gamtos kliūtis:

„Krikščionys kitos dienos rytą
Pasitraukt iš čia sumanė.
Bet turėjo jie kovoti,
Jiems patiems visai nenorint.
Pelkėje silpni jie buvo (ir were was in dem brüche kranc)
Ir kaip bobas juos ten mušė.“¹¹¹

Be šių galimybių, pažymėtų dar Geraldo Kembriečio, riterių atakas buvo galima pasitikti ir pamėginti jas atremti apsikirtus medžiais, kas, pavyzdžiui, lietuvių raitelių padaryta Voplaukio mūšyje (1311 m.), kur jie įrengė tokią užtvarą (*mit hegenen vorzingilt*)¹¹². Tiesa, tada didžiajam kunigaikščiui Vyteniui kautynės baigėsi tragiškai, tačiau analogišku Karusės mūšio atveju (1270 m.), kai lietuviai pasinaudojo vienintele ledo plyneje įmanoma priedanga nuo sunkiųjų raitelių – apsitvėrė rogių ratu – jie sugebėjo, priešokę iš abiejų pusių prie Livonijos brolių formuotės, įstrigusios šioje užtvaroje, išbadyti daugumą jos žirgų anksčiau nei toji susilaukė pagalbos ir tai leido atsilaikyti¹¹³. Reikia pasakyti, kad šioje situacijoje buvo pasirinktas efektyvus sunkiųjų raitininkų išvedimo iš rikiuotės būdas, aprašytas Bizantijos imperatoriaus Nikiforo II Fokos X a. „Karybos instrukcijose“ („Præcepta militaria“): priešininko katafraktams (sunkiesiems raiteliams)

¹¹⁰ Livländische Reimchronik, 1876, S. 44–45, eil. 1920–1923; Eiliuotoji Livonijos kronika, 2005, p. 225.

¹¹¹ Livländische Reimchronik, 1876, S. 45, eil. 1928–1933; Eiliuotoji Livonijos kronika, 2005, p. 225.

¹¹² Di Kronike von Pruzinlant, 1861, S. 576, eil. 23678; R. Dediala, 2015, t. 30, p. 12–43, čia p. 30 ir išnaša 97. Apsikertant turėjo praversti tarp tokios rūšies karių ginkluotės 1404 m. Ordino dokumente paminėtas raitelių kovos kirvis.

¹¹³ Livländische Reimchronik, 1876, S. 178–182, eil. 7769–7961; Eiliuotoji Livonijos kronika, 2005, p. 308–310.

atsimušus į pėstininkų iečių užtvaram, pėstiesiems kariams su lengvesnėmis, mėtomomis ietimis rekomenduojama, iššokus pro gynybinio keturkampio intervalus, užpulti raitelius iš šonų, nuversti nuo žirgų ir tada nukauti¹¹⁴. Įdomu, kad šieji iečių mėtytojai į Bizantijos kariuomenę buvo verbuojami iš svetimšalių, pirmiausia „rosų“, kuriais vadinti slavai, skandinavai ir finai¹¹⁵, tad hipotetiškai tarp jų galėjo būti ir baltų karių. Lygiai toks pat taktinis triukas – šoninis pėstininkų antpuolis prieš išsekusius (t. y. ėmusius stoviniuoti) priešininko riterius, pasak Jano Franso Verbruggen, buvo naudojamas ir Vakarų Europoje¹¹⁶. Nuo žirgų nušokę ir nukirstų medžių ar rogių užtvara iš visų pusių apsitvėrę lietuviai, už jos, matyt, sustodavo tankia „skydų sienos“ pavidalo rikiuote. Toks jos variantas yra minimas skandinavų sagoje *Heimskringla*, kurios pasakojime apie mūšį prie Stamfordo tilto (1066 m. rugsėjo 25 d.), tačiau, kaip spėjama, atspindinčio truputį vėliau vykusio garsiojo Hastingso mūšio (1066 m. spalio 14 d.) realijas, Norvegijos karaliaus Haroldo Hardrados kariai, sudarę skydais pridengtą rikiuotę, lenkia abu jos kraštus tol, kol susidaro ratas¹¹⁷. Kitame šaltinyje – XII a. Roberto Wace'o kronikoje, pasakojančioje apie Anglijos užkariavimą, anglosaksai prieš kautynes prie Hastingso, be skydų, dar prisidengia medžių užtvara ir nors manoma, kad toji užtvara gali būti kronikininko išmonė¹¹⁸, tikrovės atšvaitas taip pat įmanomas.

Jei vietovė leisdavo kovoti raitiems, sunkiųjų raitelių taktinį vienetą buvo galima įveikti kaunantis panašiai kaip turkų seldžiukų raitieji šauliai Šventojoje Žemėje: riteriams pradėjus ataką, musulmonai, vengdami jiems pražūtingo susidūrimo, prasiskleidavo ir traukdavosi, stengdamiesi laikytis nuo puolančiųjų tokiu atstumu, kad juos būtų galima nuolat apšaudyti, o priešui išsikvėpus ir suardžius gretas – apsisukę staigiai užpuldavo išsisklaidžiusius kryžiuočius iš visų pusių ir pribaidavo artimos kovos ginklais¹¹⁹. Pasak kryžininkų šaltinių, dėl tokio kovos būdo „turkai“ buvo panašūs į muses, kurias galima išsklaidyti, bet ne nuvyti¹²⁰. Artimuosiuose Rytuose minėtoji taktika visada pasiteisindavo, jei sunkiuosius raitelius pavykdavo atskirti nuo pėstininkų, kurių dengiami riteriai galėjo pailsėti ir sutvarkyti rikiuotę¹²¹. Dengiantieji nebūtinai turėjo būti pėstininkai, kovų Šventojoje Žemėje pavyzdžiai rodo, kad pakaitomis saugoti vienas kitą galėjo du sunkiosios kavalerijos taktiniai vienetai¹²² – Tamplierių ordino statute antrąjį nurodoma sudaryti iš riteriškai apginkluotų brolių seržantų¹²³ – arba, kaip taip pat liudija minėtasis statusas, brolių riterių pulką galėjo lydėti turkopolų (lengvųjų vietinės kilmės raitelių) formuotė¹²⁴. Turint galvoje sunkiosios kavalerijos dalinio sąveikos su kitais taktiniais vienetais svarbą, aiškesnės darosi livoniečių 1208 m. pralaimėto mūšio –

¹¹⁴ E. McGeer, 2008, p. 19 ir 270.

¹¹⁵ Ten pat, p. 208.

¹¹⁶ J. Verbruggen, 2002, p. 36.

¹¹⁷ J. Bradbury, 1985, p. 20.

¹¹⁸ Ten pat, p. 28 ir 184.

¹¹⁹ Ch. Marshall, 1990, p. 222–223; R. Smail, 1995, p. 78; Ch. Marshall, 2005, p. 159–160.

¹²⁰ R. Smail, 1995, p. 78 ir išnaša 8.

¹²¹ Ch. Oman, 1924, p. 206, 325–331; R. Smail, 1995, p. 119–120, 125, 130, 133; Ch. Marshall, 2005, p. 169.

¹²² J. Verbruggen, 2002, p. 95.

¹²³ The Rule of Templars, 1992, p. 61 (§ 172); M. Bennet, 1992, p. 184 ir išnaša 36, p. 186.

¹²⁴ The rule of the Templars, 1992, p. 61 (§ 170).

to paties, kuriame lengvieji lietuvių raiteliai svaidė į juos ietis bei buožes – priežastys. Žiemgalių kontingentui supanikavus ir iš karto pabėgus, nedidelis vokiečių pleištą, dengęs jų pasitraukimą, liko be paramos¹²⁵.

Pagaliau sunkiąją prieš kavaleriją buvo galima atremti visai be mūšio – tereikėjo nuolatos trauktis nuo persekiotojų nestojant į kautynes, sunkinti jų judėjimo sąlygas ir laukti, kol nesibaigiančiomis gaudynėmis virtęs daugiadienis žygis juos nuvargins. Kronikininkas Jeanas le Bel'is, su Anglijos kariuomene dalyvavęs 1327 m. vasaros žygyje prieš škotus, paliko detalų tokio atvejo aprašymą. Ant mažų, bet ištvermingų žirgelių daug greičiau už priešininkus judantys škotai, taikydami „išdegintos žemės“ taktiką, visiškai nuvarė nuo kojų besistengiančius juos pasivyti ir priversti stoti į mūšį anglius. Galutinai riterių ūpą numušė nesibaigiantis lietus, pašaro žirgams bei kuro stoka ir gendantis maistas. Teko grįžti nieko nepešus¹²⁶.

Tačiau visa tai – sugebėjimas pasinaudoti palankiomis aplinkybėmis. Jų nesant, sunkiosios kavalerijos trūkumo negalėjo kompensuoti niekas. Štai kodėl išskirtinai svarbus tampa jos atsiradimo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenėje klausimas.

Neatsitiktinai prabilome apie valstybę. Jai priklausė visų socialinių, ekonominių ir kultūrinių virsmų, taigi – ir reikšmingų pokyčių karybos srityje skatintojos vaidmuo. XV a. pradžioje Vytautas sunkiųjų raitelių formuotėmis jau tikrai disponavo. Aiškiausiai šis faktas paliudytas keletas metų po Žalgirio surašytame Vokiečių ordino kaltinime lenkams, adresuotame Konstanco bažnytiniam susirinkimui, kuriame, reiškiant priekaištą, kad jie išmokę „pagonis“ kariauti, konkretinama: „<...> *netikėliai*, <...>, *dabar visur pasirodo su lakštiniais šarvais, su žirgais ir kita karine ginkluote apsiginklavę, taip pat patiriama, kad žygiuose ir iškilminguose pasirodymuose [jų pleištai] yra ne mažesni ir ne mažiau išsipuošę nei krikščionių kariuomenių pleištai; ir jie dabar kasdieninėmis pratybomis krikščionių mokykloje yra išmokę karo meno, kuriuo vėliau galėtų nugalėti krikščionis.*“¹²⁷ Tačiau sunkioji kavalerija negalėjo atsirasti iškart. Jos kūrimasis Lietuvos kariuomenėje turėjo būti gana ilgas procesas, reikalaujantis atskiro tyrimo.

Išvados

1. Apžvelgę diskusijos apie lietuvių kavalerijos atsiradimą rezultatus, pamatėme, kad istoriografijoje susiklostė trys skirtingos koncepcijos. A. Nikžentaičio nuomone, visą XIII a. lietuviai žirgus naudojo tik kelionei, o kaudavosi nulipę nuo jų, taigi kavalerijos dar neturėjo. M. Vitkūnas tvirtina priešingai – jie tapo puikiais raiteliais, gebančiais kautis kaip lengvoji kavalerija, keliais šimtmečiais anksčiau nei prasidėjo kovos su kryžiuočiais. D. Baronas, iš pradžių pritaręs A. Nikžentaičio požiūriui, vėliau pri-

¹²⁵ Į tai, kad šiose kautynėse lietuvių raiteliai kovėsi panašiai kaip saracėnai, dėmesį atkreipė jau D. Baronas – žr. idem, 2012, S. 163–164.

¹²⁶ M. Prestwich, 1996, p. 2–4; J. Verbruggen, 2002, p. 124.

¹²⁷ Dokumento ištrauka kartu su jos lietuvišku vertimu publikuota du kartus: A. Bumblauskas, 2010, p. 77 ir išnaša 83 (p. 76–77, joje, be teksto senąja vokiečių kalba, duodama ir nuoroda į šaltinio publikaciją); A. Bumblauskas, I. Marzaliuk, B. Čerkas, 2011, p. 94–95. Ištrauka tik originalo (senąja vokiečių) kalba – S. Ekdahl, 1976, S. 11, išnaša 12; idem, 1992, p. 19, išnaša 12, kur taip pat duodama nuoroda į dokumento publikaciją, o be to – ir klaidų atitaisymus.

pažino tokios kavalerijos egzistavimą jau XIII a. pradžioje, taip iš dalies priartėdamas prie M. Vitkūno pozicijos ir mūsų nagrinėjamam laikotarpiui sumažindamas jų skaičių iki dviejų.

2. Atlikę papildomą tyrimą, įsitikinome, kad iš dalies yra teisingi abu – tiek pėsčiomis, tiek raitomis besikaunančių XIII a. lietuvių – vaizdiniai. Lietuvos kariuomenės branduolį sudarė raiteliai, kavalerijai veikti nepalankioje vietovėje gebantys kovoti nulipę nuo žirgų.
3. Nustatėme, kokiai kariuomenės rūšiai priskirtini šie kovotojai. Jie panašūs į Airijoje, Velse ir Anglijos kariuomenėje tarnavusius lengvuosius raitelius, XIV a. versijoje žinomus hobelarų pavadinimu. Maži, bet išsvermingi žirgai, lengvesnė nei riterių ekipuotė, įskaitant mėtomas ir trumpesnes už lancas universalias ietis, tapdavo tokių raitininkų pranašumu prieš sunkiąją kavaleriją, tačiau tik tada, kai ši negalėjo veikti kaip įpratusi – surengti ataką glausta rikiuote ir susitvarkyti baigusi atakuoti, kad galėtų pakartoti smūgį.
4. Parodėme, jog principinis lengvosios kavalerijos negebėjimas įveikti sunkiąją atvirame lauko mūšyje verčia keisti tolesnių tyrimų kryptį. Ateityje esminiu turėtų tapti ne lietuvių kavalerijos apskritai, bet sunkiosios lietuvių kavalerijos genezės klausimas.

Bibliografija

- Ayton A., 1999 a – Andrew Ayton, „Arms, Armour, and Horses“, in: *Medieval Warfare*, edited by Maurice Keen, Oxford, 1999, p. 186–208.
- Ayton A., 1999 b – Andrew Ayton, *Knights and Warhorses. Military Service and the English Aristocracy under Edward III*, Woodbridge, 1999.
- Ayton A., 2007 – Andrew Ayton, „The English Army at Crécy“, in: *The Battle of Crécy, 1346 (= Warfare in History)*, series editor Mathew Bennet, Woodbridge, 2007, p. 159–251.
- Baronas D., 1997 – Darius Baronas, „Lietuvių karybos bruožai XIII a. pradžioje“, in: *Lietuvos valstybė XIII–XVIII a.*, Vilnius, 1997.
- Baronas D., 2000 – Darius Baronas, „Lietuvių karyba XIII a.“, in: *Karo archyvas*, Vilnius, 2000, t. 16, p. 4–47.
- Baronas D., 2012 – Darius Baronas, „Der Kontext der litauischen Kriegskunst des 13. Jahrhunderts und die militärischen Innovationen von der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts bis zum Beginn des 15. Jahrhunderts“, in: *Tannenberg – Grunwald – Žalgiris 1410: Krieg und Frieden im späten Mittelalter*, hrsg. v. Werner Paravicini, Rimvydas Petrauskas und Grischa Vercamer, Wiesbaden, 2012, S. 159–173.
- Baronas D., 2016 – Darius Baronas, „Durbės mūšio strategijos ir taktikos kontekstai“, in: *1260-ieji, Durbės mūšio kontekstai*, Klaipėda, 2016, p. 25–36.
- Baronas D., 2019 – Darius Baronas, „Lietuvių karo meno XIII a. kontekstas ir karybos naujovės XIV a. antroje pusėje – XV a. pradžioje“, in: *Karo archyvas*, Vilnius, 2019, t. 34, p. 7–27.
- Batūra R., 1990 – Romas Batūra, „Lietuviškos taktikos reikšmė Žalgirio mūšyje“, in: *Mokslas ir gyvenimas*, 1990, Nr. 7, p. 4–5.
- Batūra R., 1993 – Romas Batūra, „Lietuviškos taktikos reikšmė Žalgirio mūšyje“, in: *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. 1: *Žalgirio laikų Lietuva ir jos kaimynai*, Vilnius, 1993, p. 65–76.
- Bennet M., 1992 – Matthew Bennet, „La Règle du Temple as a Military Manual or How to Deliver a Cavalry Charge“, in: *The Rule of the Templars: The French Text of the Rule of the Order of the Knights Templar*, translated and introduced by J. M. Upton-Ward, Woodbridge, 1992, Appendix p. 175–188.
- Benninghoven F., 1964 – Friedrich Benninghoven, „Die Gotlandfeldzüge des Deutschen Ordens 1398 – 1408“, in: *Zeitschrift für Ostforschung*, 13 Jahrgang 1964, Heft 3, S. 421–477.
- Bertašius M., 2002 – Mindaugas Bertašius, *Vidurio Lietuva VIII–XII a.*, Kaunas, 2002.
- Bloch M., 2017 – Marc Bloch, „Lyginamosios Europos visuomenių istorijos metmenys“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2017, t. 39, p. 126–148. <https://doi.org/10.15388/lis.2017.39.10767>.
- Bradbury J., 1985 – Jim Bradbury, *The Medieval Archer*, New York, 1985.

- Bumblauskas A., 2010 – Alfredas Bumblauskas, „Žalgiris: neatsakyti klausimai“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2010, t. 26, p. 59–63.
- Bumblauskas A., Marzaliuk I., Čerkas B., 2011 – Alfredas Bumblauskas, Ihar Marzaliuk, Boris Čerkas, *Žalgirio mūšis – tautų mūšis*, Vilnius, 2011.
- Clark J., 2011 – John Clark, „The Size of Medieval Horse“, in: *The Medieval Horse and its Equipment, c. 1150 – c. 1450*, ed. John Clark, London, 2011, p. 22–32.
- Codex Diplomaticus Prussicus, 1861 – *Codex Diplomaticus Prussicus*, hrsg. Johannes Voigt, Bd. 6, Königsberg, 1861.
- Contamine P., 1992 – Philippe Contamine, *War in the Middle Ages*, Cambridge, 1992.
- Davis R., 1989 – Ralph H. C. Davis, *The Medieval Warhorse: Origin, Development and Redevelopment*, London, 1989.
- Dediala R., 2015 – Ričardas Dediala, Voplaukio mūšis: priežastys, eiga, karybos aspektai, istorinė atmintis, in: *Karo archyvas*, Vilnius, 2015, t. 30, p. 12–43.
- Dediala R., 2018 – Ričardas Dediala, „Kariaunos samprata Lietuvos istoriografijoje: nuo archeologijos iki istorijos“, in: *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Klaipėda, 2018, t. 37: *Viduramžių kariauninkai slavų ir baltų erdvėje*, p. 145–171. <https://doi.org/10.15181/ahuk.v37i0.1935>.
- Delbrück H., 1907 – Hans Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, Teil. 3: *Das Mittelalter*, Berlin, 1907.
- Di Kronike von Pruzinlant, 1861 – „Di Kronike von Pruzinlant des Nicolaus von Jeroschin“, hrsg. v. E. Strehle, in: *Scriptores Rerum Prussicarum*, Bd. 1, Leipzig, 1861, S. 303–624.
- Dusburg, 1861 – „Petri de Dusburg Chronikon terrae Prussiae“, hrsg. v. Max Toeppen, in: *Scriptores Rerum Prussicarum*, Bd. 1, Leipzig, 1861, S. 21–219.
- Dusburgietis, 1985 – Petras Dusburgietis, *Prūsijos žemės kronika*, parengė Romas Batūra, vertė Leonas Valkūnas, Vilnius, 1985.
- Eiliiutoji Livonijos kronika, 2005 – „Eiliiutoji Livonijos kronika“, iš senosios vokiečių kalbos išvertė Pranciškus Žadeikis, vertimą patikslino, suredagavo ir paaiškino Rimvydas Petrauskas, in: *Mindaugo knyga. Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*, parengė ir į lietuvių kalbą išvertė Darius Antanavičius, Darius Baronas, Artūras Dubonis (atsakomasis redaktorius), Rimvydas Petrauskas, Vilnius, 2005, p. 193–365.
- Ekdahl S., 1964 – Sven Ekdahl, „Über die Kriegsdienste der Freien im Kulmerland zu Anfang des 15. Jahrhunderts“, in: *Preußenland*, 2, 1964, S. 1–14.
- Ekdahl S., 1976 – Sven Ekdahl, *Die „Banderia Prutenorum“ des Jan Długosz – eine Quelle zur Schlacht bei Tannenberg 1410*, Göttingen, 1976.
- Ekdahl S., 1991 – Sven Ekdahl, „Das Pferd und seine Rolle im Kriegswesen des Deutschen Ordens“, in: *Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter (Ordines militares, Colloquia Torunensia Historica VI)*, hrsg. Zenon H. Nowak, Toruń, 1991, S. 29–47.
- Ekdahl S., 1992 – Sven Ekdahl, *Jono Dugošo „Prūsų vėliavos“ – Žalgirio mūšio šaltinis*, Vilnius, 1992.
- Ekdahl S., 1998 – Sven Ekdahl, „Horses and Crossbows: Two Important Warfare Advantages of the Teutonic Order in Prussia“, in: *The Military Orders*, Vol. 2: *Welfare and Warfare*, edited by Helen Nicholson, 1998, p. 119–151.
- Ekdahl S., 1999 – Sven Ekdahl, *Žalgiris. Štandienos žvilgsnis. Trys paskaitos Vilniuje*, Vilnius, 1999.
- Engström J., 1997 – Johan Engström, „The Vendel Chieftains – a Study of Military Tactics“, in: *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective, AD 1–1300, Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 2–4 May 1996*, edited by Anne Nørgård Jørgensen and Birthe L. Clausen (= *PNM = Publications from The National Museum Studies in Archaeology and History*, Vol. 2), Copenhagen, 1997, p. 248–255.
- Gerald of Wales, 1978 a – Gerald of Wales, *Expugnatio Hibernica*, trans. A. B. Scott and F. X. Martin, Dublin, 1978.
- Gerald of Wales, 1978 b – Gerald of Wales, *The Journey through Wales / the description of Wales*, trans. Lewis Thrope, London, 1978.
- Gerald of Wales, 1982 – Gerald of Wales, *The History and Topography of Ireland*, trans. J. O’Meara, London, 1982.
- Giraldi Cambrensis, 1867 – *Giraldi Cambrensis opera*, 8 vols., vol. 5: *Topographia Hibernica et Expugnatio Hibernica*, ed. James F. Dimock, London, 1867.
- Giraldi Cambrensis, 1868 – *Giraldi Cambrensis opera*, 8 vols., vol. 6: *Itinerarium Kambriae et Descriptio Kambriae*, ed. James F. Dimock, London, 1868.
- Giraldus Cambrensis, 2001 – *Giraldus Cambrensis. The Conquest of Ireland*, translated by Thomas Forester, revised and edited with additional notes by Thomas Wright, Cambridge, Ontario, 2001.

- Gudavičius E., 1992 a – Edvardas Gudavičius, „Kelios pastabos apie lietuvių taktiką Žalgirio mūšyje“, in: *Karo archyvas*, Vilnius, 1992, t. 13, p. 34–42.
- Gudavičius E., 1992 b – Edvardas Gudavičius, „Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai“, in: *Karo archyvas*, Vilnius, 1992, t. 13, p. 43–118.
- Hall B., 1997 – Bert S. Hall, *Weapons and Warfare in Renaissance Europe. Gunpowder, Technology and Tactics*, Baltimore, London, 1997.
- Heinrici Chronicon Livoniae, 1955 – „Heinrici Chronicon Livoniae“, in: *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi*, editia altera, recognoverunt Leonid Arbusow et Albertus Bauer, Hannoverae, 1955.
- Henrikas Latvis, 1991 – Henrikas Latvis, „Senosios Livonijos kronika, pagrįsta trijų pirmųjų vyskupų darbais“, in: Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė, *Livonijos kronikos*, iš lotynų kalbos vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė J. Jurginis, Vilnius, 1991, p. 23–152.
- Iš Henriko Latvio, 2005 – „Iš Henriko Latvio“, iš lotynų kalbos vertė Darius Antanavičius, in: *Mindaugo knyga. Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*, parengė ir į lietuvių kalbą išvertė Darius Antanavičius, Darius Baronas, Artūras Dubonis (atsakomasis redaktorius), Rimvydas Petrauskas, Vilnius, 2005, p. 93–108.
- Jovaiša E., 2006 – Eugenijus Jovaiša, „Baltų visuomenė ankstyvųjų viduramžių pradžioje (IV–VI a.)“, in: *Istorija*, 2006, t. 64, p. 12–13.
- Johnes R., 2008 – Robert Johnes, „Re-thinking the origins of the “Irish” hobelar“, in: *Cardiff Historical Papers*, 2008/1, Cardiff, 2008.
- Johnson C., 1992 – Curt Johnson, *Lanca Gineta: Spanish Light Cavalry of the Early Italian Wars*, 1992, <<http://xenophongroup.com/EMW/article001.htm>>.
- Köhler G., 1886 – Gustav Köhler, *Die Entwicklung des Kriegswesens und der Kriegsführung in der Ritterzeit von Mitte des 11. Jahrhunderts bis zu den Hussitenkriegen in 3 Bänden*, Bd. 2: *Kriegsgeschichtliches von Mitte des 13. Jahrhunderts bis zu den Hussitenkriegen*, Breslau, 1886.
- Livländische Reimchronik, 1876 – *Livländische Reimchronik mit Anmerkungen, Namenverzeichniss und Glossar*, hrsg. v. Leo Mejer, Paderborn, 1876.
- Lydon J., 1954 – James F. Lydon, „The Hobelar: Irish Contribution to Mediaeval Warfare“, in: *The Irish Sword*, II, 1954, p. 12–16.
- Marshall Ch., 1990 – Christopher Marshall, „The Use of the Charge in Battles in the Latin East, 1192–1291“, in: *Historical Research*, Vol. 63, 1990, p. 221–226. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2281.1990.tb00886.x>.
- Marshall Ch., 2005 – Christopher Marschall, *Warfare in the Latin East 1192–1291*, Cambridge University Press, 2005.
- McGeer E., 2008 – Eric McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*, Washington, 2008.
- Morris J., 1914 – John E. Morris, „Mounted Infantry in Mediaeval Warfare“, in: *Transactions of the Royal Historical Society*, 3rd Ser., Vol. 8, 1914, p. 77–102. <https://doi.org/10.2307/3678449>.
- Nadolski A., 1990 – Andrzej Nadolski, *Grunwald. Problemy wybrane*, Olsztyn, 1990.
- Nicolle D., 1996 – David Nicolle, *Medieval Warfare Source Book*, Vol. 1: *Warfare in Western Christendom*, London, New York, Sydney, Toronto, 1996.
- Nikžentaitis A., 1992 – Alvydas Nikžentaitis, „XIII–XV a. lietuvių kariuomenės bruožai (organizacija, taktika, papročiai)“, in: *Karo archyvas*, Vilnius, 1992, t. 13, p. 3–33.
- Nowakowski A., 1980 – Andrzej Nowakowski, *Uzbrojenie wojsk krzyżackich w Prusach w XIV i na początku XV w.* (= Acta archaeologica Lodziensia, nr 29), Łódź, 1980.
- Oman Ch., 1924 – Charles Oman, *A History of the Art of War in the Middle Ages*, Vol. 1 (AD. 378–1278), London, 1924.
- Petrauskas R., 2017 – Rimvydas Petrauskas, „Marcas Blochas ir lyginamoji Europos istorija“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2017, t. 39, p. 124–125. <https://doi.org/10.15388/lis.2017.39.10766>.
- Prestwich M., 1996 – Michael Prestwich, *Armies and Warfare in the Middle Ages: The English Experience*, New Haven, London, 1996. <https://doi.org/10.1086/ahr/102.4.1145>.
- Smail R., 1995 – Raymond C. Smail, *Crusading Warfare 1097–1193*, Cambridge, 1995.
- The Rule of the Templars, 1992 – *The Rule of the Templars: The French Text of the Rule of the Order of the Knights Templar*; translated and introduced by J. M. Upton-Ward, Woodbridge, 1992.
- Verbruggen J., 2002 – Jan F. Verbruggen, *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages (from the Eight Century to 1340)*, Woodbridge, 2002.
- Vercamer G., 2012 – Grischa Vercamer, „Die Freien im Deutschordensland Preußen als militärischer Rückhalt Ende des 14. – Anfang des 15. Jahrhunderts“, in: *Tannenberg – Grunwald – Žalgiris 1410: Krieg und Frieden im späten Mittelalter*, Wiesbaden, 2012, S. 175–189.

- Vitkūnas M., 2007 – Manvydas Vitkūnas, „Stepių klajoklių įsiveržimų pėdsakai Lietuvos teritorijoje“, in: *Kardas*, 2007, Nr. 4, p. 44–48.
- Vitkūnas M., 2011 – Manvydas Vitkūnas, „Kada lietuviai pradėjo kautis raiti?“, in: *Lituanistica*, 2011, t. 57, Nr. 1 (83), p. 54–65. <https://doi.org/10.6001/lituanistica.v57i1.2124>.
- Vitkūnas M., 2012 – Manvydas Vitkūnas, „Baltų karybos viduriniajame geležies amžiuje (V–VIII a.) bruožai“, in: *Karo archyvas*, Vilnius, 2012, t. 27, p. 6–47.
- Vitkūnas M., 2013 – Manvydas Vitkūnas, „Baltų karybos vėlyvajame geležies amžiuje (IX–XIII a.) bruožai“, in: *Karo archyvas*, Vilnius, 2013, t. 28, p. 8–51.
- Vygandas Marburgietis, 1998 – Vygandas Marburgietis, *Naujoji Prūsijos kronika*, vertė Rimantas Jasas, įvadą parašė Rita Trimonienė, paaiškinimus – Rita Trimonienė ir Kęstutis Gudmantas, Vilnius, 1998.
- Volkaitė-Kulikauskienė R., 1971 – Regina Volkaitė-Kulikauskienė, „Lietuvių kario žirgas“, in: *Acta Historica Lituanica*, t. 7, Vilnius, 1971.
- Voigt J., 1984 – Johannes Voigt, *Geschichte Preussen*, Bd. 6, Königsberg, 1834.
- White L., 1967 – Lynn Jr. White, *Medieval Technology and Social Change*, London, Oxford, New York, 1967.
- Wygand von Marburg, 2017 – Wigand von Marburg, *Nowa kronika pruska*, opracowanie, wstęp, edycja, tłumaczenie – Sławomir Zonenberg, Krzysztof Kwiatkowski, przy współpracy Romana Spadowskiego, komentarze – Krzysztof Kwiatkowski, Sławomir Zonenberg, Radosław Golba, Toruń, 2017.
- Галицко – Вольнская летопись, 2005 – Галицко – Вольнская летопись. Текст. Комментарий. Исследование, составители Николай Ф. Котляр, Вера Ю. Франчук, Андрей Г. Плахонин, под редакцией член – корреспондента НАН Украины Николая Ф. Котляра, Санкт-Петербург, 2005.
- Генрих Латвийский, 1938 – Генрих Латвийский, *Хроника Ливонии*, введение, перевод и комментарии Сергея А. Аннинского, 2-ое издание, Москва, Ленинград, 1938.
- Дельбрюк Г., 1933 – Ганс Дельбрюк, *История военного искусства в рамках политической истории*, т. 3: *Средневековье*, Москва, 1933.
- Ипатьевская Летопись, 1998 – „Ипатьевская Летопись“, in: *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, Москва, 1998.
- Лухтан А., 1997 – Алексей Лухтан, „Война V века в Литве“, in: *Гістарычна – археалагічны зборнік*, 1997, т. 11, с. 15–20.